

AYŞİ MEHMED EFENDİ ve “İNNEME’L-A’MÂLU Bİ’N-NİYYÂT” HADİSİNİN ŞERHİ

Vecih UZUNOĞLU*

ÖZET

“İnneme’l-A’mâlu bi’n-niyyât” hadisi gerek içerdiği ahkâm gerekse Hz. Peygamberin fesahat ve belağatini ortaya koyması açısından önemli bir hadistir. Pek çok alim tarafından şerhedilen bu hadis Aysî Mehmed Efendî tarafından da şerhedilmiştir. XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında yaşayan müellif hadisi rivayet, lügat, i’râb, belağat, ahkâm gibi pek çok açıdan şerhetmiştir. Bu makalede yazma halinde olan bu şerh tahkik edilmiş, eserin önemi ve içeriğinin yanı sıra müellifinin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnneme’l-A’mâlu bi’n-niyyât, şerh, Aysî Mehmed Efendî, tahkik

AYSHI MAHMAD AFANDI AND HIS COMMENTARY ON THE HADITH
“İNNAMÂ AL-A’MÂLU BI AL-NİYYÂT”

ABSTRACT

The prophetic hadith “innamâ al-a’mâlu bi al-niyyât” is an important one both having judgments, eloquence and rhetoric of the Prophet. This hadith was commented by scholars and Ayshi Mahmad Afandi who lived at the end of sixteenth and beginning of the seventeenth centuries. He did his commentary on this hadith from various perspectives such as vocabulary, i’râb, eloquence, rules, etc. In this article, beside editing the manuscript and giving information regarding its importance, we supplied information about the life of the author Ayshi Mahmad Afandi and his other works as well.

Keywords: “innamâ al-a’mâlu bi al-niyyât,” commentary, Ayshi Mahmad Afandi, editing manuscript.

I- GİRİŞ

Tarih boyunca hitabeti kuvvetli, sözü tesirli pek çok insan yaşamıştır. Fakat insanlığa rehber olarak gönderilen Peygamberlerin ve hususiyle Hz. Muhammed (sas)’in sözlerinde ayrı bir tesir, ayrı bir derinlik, lezzet ve güzellik vardır. Zira O (sas), insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilen Kur’ân’ın tercümanıdır. Hayatının her anı ilahi kontrol altında olmuştur ve Kur’ân’ın

* Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fak., Arap Dili ve Belağatı, vecih.uzun@deu.edu.tr

ifadesiyle O, kendi hevâ ve hevesinden konuşmamaktadır¹. Allah Rasûlü (sas) risâlet vazifesini hakkıyla yerine getirebilmek için gerekli hususiyetlerle donatıldığı gibi tebliğin en etkin vasıtası olan üstün dil melekesiyle de donatılmıştır. Söz O'nun için kısaltılmış ve derin manalar kelimelerinde dürülmüştür. Az söz ile çok mana ifade etmek olan cevâmi'u'l-kelim özelliği Allah'ın O'na bahşettiği bir lütuftur. Îcâz, Hz. Peygamberin (sas) sözlerinin genel karakterini yansıtmaktadır. O (sas), sayfalar dolusu hakikatleri hiç zorlanmadan birkaç kelime ile sehl-i mümtenî bir tarzda ifade etmiştir. O'ndan (sas) şerefsudûr olan sözler fesahat ve belâğatın en nadide örneklerini oluşturur².

Makalemize konu olan “İnneme'l-A'mâlu bi'n-niyât” hadisi fesahat ve belâğat açısından önemli olduğu kadar ihtiva ettiği hükümler bakımından da büyük önemi haizdir. Zira İmam Şâfiî ve diğer bazı âlimler, bu hadisin İslam'ın üçte birini teşkil ettiğini ifade etmişlerdir. Yine İmam Şâfiî'nin, fıkhnın yetmiş konusunun bu hadis-i şerif ile bağlantılı olduğunu söylediği nakledilmiştir. Ebu Dâvud ise şöyle demiştir: Hz. Peygamberden beşyüz bin hadis yazdım. Bunlardan, ahkâm hususunda dörtbin sekizyüz hadis seçtim. Zühd ve takvâya dair hadisler gelince, onları kitabıma almadım. Bir insana bunlardan dini için dört tanesi yeter:

- 1) "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ" 'Ameller niyetlere göredir.'
- 2) "الْحَلَالُ بَيْنٌ وَالْحَرَامُ بَيْنٌ" 'Helâl açıktır ve haram da açıktır.'
- 3) "مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ" 'Kişinin kendini ilgilendirmeyen şeyleri bırakması Müslümanlığının güzelliğindedir.'
- 4) "لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ" 'Sizden biriniz, kendisi için sevip arzu ettiği şeyi mümin kardeşi için de istemedikçe gerçek mümin olamaz' hadisleridir³.

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî gibi muteber kaynaklarda geçen bu hadis⁴ daha sonraları bu eserlerin şarihleri ve daha başka alimler⁵ tarafından şerhedilmiş ve ihtiva ettiği hükümler izah edilmiştir.

¹ Bkz. Necm (53), 3-4. "وَإِنَّمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ" "O kendi heva ve hevesiyle konuşmuyor. O, kendisine vahyedilen bir vahyden başka bir şey değildir."

² Hz. Peygamberin fesahat ve belâğatı hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunoğlu M. Vecih, "Hz. Peygamber'in Edebî Yönü", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXXII, İzmir 2010.

³ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *Sahib-i Müslim Terceme ve Şerhi*, trc: Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1980, IX, 118, 119.

Bu hadisi şerhedenlerden biri de Aysî Mehmet Efendi'dir. Müellif bu hadisi önemine binaen müstakil olarak ele almış ve şerhetmiştir. Makalede, yazma halinde bulunan bu eseri tahkik ederek ilim dünyasının istifadesine sunmayı hedefliyoruz. Şerhle ilgili değerlendirmelerimiz ağırlıklı olarak Arap dili ve belâğatını ilgilendiren konularda olmuştur. Hadis, Fıkıh, Kelam gibi diğer ilim dallarını ilgilendiren değerlendirmeleri ise her alanın uzmanlarına ve araştırmacılarına bırakıyoruz. Metni tahkik etmeye geçmeden önce Aysî Mehmet Efendi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili kısaca bilgi vermek, ardından sözkonusu yazmayı tanıtmak, tahkikte takip ettiğimiz yöntemi belirtmek, şerhin önemi ve içeriği hakkında bilgiler vermek istiyoruz.

II- AYŞİ MEHMED EFENDİ, HAYATI VE ESERLERİ

‘Aysî Mehmet Efendi, miladi XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında yaşamış, değişik medreselerde müderrislik yapmış ve muhtelif ilim dallarına ait pek çok eser telif etmiş önemli bir alimdir. Kaynaklarda hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır⁶.

-
- ⁴ Buhârî, Bed'ül-Vahy 1; İman 41, Nikâh 5; Talâk 11; Menâkıbu'l-Ensâr 45; Itk 6; Eymân 23; Müslim, İmâra 155; Ebû Dâvud, Talak 11, Tirmizî, Fazâilü'l-Cihâd 16.
- ⁵ Bu hadisin müstakil olarak şerhi ile alakalı tespit edebildiğimiz yazma eserler şunlardır.
- Yusuf b. Muhammed Han el-Karabağî (ö.1035/1626), *Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi*, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu no: 34 Fa 789/2, vr: 128-153.
 - Müellif bilinmiyor, *Ankara Millî Kütüphanesi*, no: 06 Mîl Yz A 6160/3, vr: 7 a-b, str: 13.
 - Müellif bilinmiyor, *Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi*, no: Râşid Efendi Eki 11221/4, vr: 54b-79b, str: 20.
 - Müellif bilinmiyor, *Kastamonu İl Halk Kütüphanesi*, no: 37 Hk 3136/3, vr: 68b-72b.
 - Süleymân Kastamonulu, *Kütahya Vabidpaşa İl Halk Kütüphanesi*, no: 43 Va 1695/1, vr: 24+1, str: 11
 - Süleymân Kastamonulu, *Kütahya Vabidpaşa İl Halk Kütüphanesi*, no: 43 Va 2284, vr: 24, str: 11
 - Abdulhalim Germiyânî (ö. 1050/1640), *Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi* no: 19 Hk 2436/13, vr: 185b-193a. str: 17.
 - Müellif bilinmiyor, *Ankara Millî Kütüphanesi*, Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu no: 01 Hk 260/1, vr: 1b-5a, str: 17.
 - Müellif bilinmiyor, *Ankara Millî Kütüphanesi*, Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu no: 01 Hk 531/3, vr: 13b-20b, str: 21.
- ⁶ Aysî Mehmed Efendi hakkında burada verilen bilgiler, makale sahibinin müellif hakkında hazırlamış olduğu Yüksek Lisans tezi, makale ve tebliğinden derlenmiştir. Müellif hakkında derli toplu bilgi için bkz. Uzunoğlu M. Vecih, *Aysî Mehmed Efendi ve el-Münekkabâtu'l-Meşrûba fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997; a.mlf., Aysî Mehmet Efendi Hayatı ve Eserleri, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: II, Sayı:6, 2002; a.mlf., "Tireli Aysî Mehmet Efendi", *II. Türk Kültüründe Tire Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2006, Tire - İzmir.
- ‘Aysî Mehmed Efendi hakkında bilgi veren kaynakların çoğu, kısa bir özgeçmiş ile eserlerinin listesini sunmakla yetinirler. Bkz. Atâî, *Zeyl-i Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, İstanbul 1989, II, 523; Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, MEB, İstanbul

‘Aysî nisbesiyle tanınan müellifin tam adı, Muhammed b. Mustafa et-Tirevî er-Rûmî el-Hanefî’dir⁷.

Günümüzde İzmir’e bağlı Tire ilçesinde doğan ‘Aysî Mehmet Efendi çocukluk ve gençlik yıllarını burada geçirmiş, dolayısıyla eğitim ve öğretim hayatına yine burada, kendi memleketinde başlamıştır. Buradaki tahsilini tamamlayan ‘Aysî Mehmet Efendi daha sonra İstanbul’a giderek II. Selim’in hocası ‘Atâullah Efendi’den⁸ ders almıştır. İstanbul’daki tahsilini tamamladıktan sonra 25 akçe yevmiye ile Bayındır Hacı Sinan Medresesine tayin edilmiş, burada ilmî üstünlüğünü göstererek kısa sürede şöhrete kavuşmuştur. 990/1582 yılında İstanbul’a giden ‘Aysî Mehmet Efendi, burada da çeşitli ilimlerdeki üstünlüğünü ve liyâkatini göstermiş ve 40 akçe yevmiyelik bir medreseye müderris olmuştur⁹.

‘Aysî Mehmet Efendi uzun müddet müderrislik yaptıktan sonra inzivaya çekilmiş, bu inziva hayatı süresince ilimle meşgul olmuş ve birçok eser telif etmiştir. Telif etmiş olduğu ilmî eserlerin mükafatı olarak Tire’deki İbn-i Melek medresesine tayin edilmiş, bu medresede birkaç sene ders okutmak ve eser telif etmekle meşgul olmuştur. Bir vesile ile İstanbul’a giden müellif 1016/1607 yılında burada vefat etmiş ve Edirne kapısı haricindeki Emir Buhârî zâviyesinin yanına defnedilmiştir¹⁰.

‘Aysî Mehmet Efendi, hayatının büyük bir kısmını talebe okutmakla ve ilmî eserler telif etmekle geçirmiştir. O tefsîr, fıkıh, kelâm, belâğat, tasavvuf,

1971, I, 454, 928; II, 1073, 1111, 1814; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsârü'l-Musannifîn*, Thk. Rıfat Bilge, İbnu'l-Emin Mahmûd, MEB, İstanbul 1951, II, 267; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Sad. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972, I, 258, 366; Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilayetine Mensûb Meşâyib, Ulemâ, Şu'arâ, Muerribîn ve Etibbânn Terâcim Ahvâli*, Keşişyân Matbaası, İzmir 1324, s. 68; Faik Tokluoğlu, *Tire'de Yetişen Alim-Şâir-Mütefekkir ve Mutasavvıflar*, Râğb Basımevi, Tire 1959, s. 29.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 267.

⁸ Atâullah Efendi: Aydın Sancağına bağlı, halen İzmir’in Ödemiş ilçesi sınırlarına dâhil olan Birgi kasabasıdır. Rüstem Paşa Medresesi’ndeki vazifesinden sonra Şehzâde Selim’e hoca olarak tayin edilmiştir. II. Selim padişah olunca Atâullah Efendi’yi yanına almıştır. Şöhreti gün geçtikçe artan Atâullah Efendi 5 yıl kadar ulemâ ve ekâbire merci olmuş ve 979/1571 yılında vefat etmiştir. Bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul 1980, I, 458; Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Seânikî* thk. Mehmet İspirli, İstanbul 1989, s. 42.

⁹ Atâî, *Zeyl-i Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, II, 523; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 258, 366; *Aydın Vilayetine Mensûb Meşâyib...*, s. 68; Faik Tokluoğlu, *Tire'de Yetişen Alim...*, s. 29.

¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 366; *Aydın Vilayetine Mensûb Meşâyib...*, s. 69; Faik Tokluoğlu, *Tire'de Yetişen Alim...*, s. 29-30; Baltacı Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 101. Tüm kaynaklarda ‘Aysî Mehmed Efendi’nin ölümü 1016/1607 olarak zikredilmesine rağmen Osmanlı Müellifleri’nde 1061/1650 olarak zikredilmektedir. Bu yanlışlığın bir müstensih hatası olduğunu zannediyoruz.

lügât vb. ilim dallarına ait, ilmî ve edebî kudretinin göstergesi olan pek çok eser telif etmiştir.

Müellifimizin günümüze ulaşan eserleri şunlardır:

1- el-Munekkahâtu'l-Meşrûha fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân¹¹: Eser, belağat ilmi hakkında özlü, düzenli ve derli-toplu bilgiler vermektedir. ‘Aysî Mehmet Efendi’nin müderris olduğu göz önüne alınıp, eserin tertîb ve metoduna bakıldığında; müellifin onu, ileri seviyedeki talebelerin istifadesine yönelik muhtasar bir eser olarak telif ettiği anlaşılmaktadır.

Eser; Mukaddime, belağatın üç konusu olan Me’ânî, Beyân ve Bedî’ ile Hâtîme’den oluşmaktadır.

Müellif **Mukaddime**’de Fesâhat ve Belâğat terimleri hakkında genel bilgiler vermiş ve bu kavramları alt başlıklara ayırarak incelemiştir.

Mukaddimededen sonra belağatın üç konusu olan Me’ânî, Beyân ve Bedî’ ilimlerini, her birini ayrı ayrı “**Maksad**” başlığı altında özlü bir biçimde işlemiştir.

Birinci maksad’ta Me’ânî ilminin konularını, her biri “**Menzil**” altbaşlığı altında olmak üzere sekiz bölümde ele almıştır. Bu menzillerde; İsnâd, Musned, Musnedun İleyh, İnşâ, Kasr, Vasl ve Fasl, İcâz, İtnâb ve Musâvât konularını işlemiştir.

İkinci maksad’ta Beyân ilmine yer vermiş olup Teşbîh, Hakîkât-Mecâz ve Kinâye konularını üç menzil altında ele almıştır.

Üçüncü Maksad’ta ise Bedî’ ilmini iki menzile ayırmıştır:

Birinci menzil’de Tıbâk, İrsâd, Tevriye, Lef-u Neşr gibi sözü mâna yönüyle güzelleştirici unsurları işlemiş,

İkinci menzil’de ise Cinâs, Seci’, Kalb, Teşrî’ gibi lafzî güzelleştirici unsurları ele almıştır.

Hâtîme’de ise şiir hırsızlıklarından, İktibas ve Tazmin sanatlarından ve konuşanın sözünü lafız ve mâna bakımından güzelleştirmesi gerektiği yerlerden bahsetmiştir.

Müellifin bu eserinde âyetler ile eski Arap şiirinden istişhâda ağırlık verirken hadîs ve mesellerden çok az istişhatta bulunduğu görülmektedir. 200’ü

¹¹ Tenkîh kelimesi sözlükte; düzeltmek, yazıyı gözden geçirmek, eksiklerini gidermek, iyisini seçmek anlamlarına gelmektedir. Bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn* thk. Mehdî el-Mahzûmî – İbrahim es-Semarrâî, Beyrut 1988. III, 50; Ezherî Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Lüga* thk. Muhammed Abdusselam Harun, Kahire 1964, IV, 65; İbn Manzûr Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1955, II, 625.

aşkın âyet ile 170'ten fazla beyite karşılık hadis ve mesellerin toplam sayısı 20'yi geçmemektedir¹².

2- Rûhu's-Şurûh: Ebû Hanife (ö.150/767)'nin sarf ilmine ait yazdığı el-Maksûd¹³ adlı eserine 'Aysî Mehmet Efendi'nin yaptığı şerhtir. Bu eser 'Aysî Mehmet Efendi'nin şöhretini temin eden ve baskısı yapılan tek eseridir¹⁴.

3- Miftâhu't-Tukâ: Birgivi Mehmet Efendi (ö.981/1573)'nin "et-Tarîkatu'l-Muhammediyye" adlı eserinin muhtasarıdır. 'Aysî Mehmet Efendi eserin giriş kısmında Birgivi'nin adı geçen eserinin anlaşılmadığını, bunun da dalgalı denize benzeyen ilminden kaynaklandığını zikreder. Her babta bol bol misal verdiğinden konular arasında kopukluk oluştuğunu ve bu yüzden asıl maksadının anlaşılmadığını dile getirir. Dolayısıyla, eseri daha anlaşılır hale getirmek için kendisinin Miftâhu't-Tukâ'yı kaleme aldığını belirtir¹⁵.

4- el-Mukni' (er-Risâletu'l-Mantıkıyye)¹⁶: 'Aysî Mehmet Efendi'nin mantık ilmine dair yazdığı muhtasar bir risâledir. İsbâgocî geleneğine uygun olarak kaleme alınan bu eser Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Müellif;

Giriş bölümünde; Mantık, Düşünme ve Hüküm kavramlarını açıklamıştır.

¹² el-Munekkahâtu'l-Meşrûha'nın altısı İstanbul kütüphanelerinde (Cârullah no: 1354; Laleli no: 2918; Laleli no: 2919; Hacı Selim Ağa no: 1059; Süleymaniye no: 914; Reisu'l-Kuttâb no: 1169/18); ikisi İzmir Milli Kütüphane'de (İzmir no: 368; İzmir no: 919) ve bir tanesi de Manisa İl Halk Kütüphane'de (no: 8481) olmak üzere dokuz yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin edisyon kritiği tarafımızdan yapılarak 1997 yılında Yüksek Lisans tezi olarak takdim edilmiş ve ilim âlemine kazandırılmıştır.

¹³ 'Aysî Mehmet Efendi Rûhu's-Şurûh adlı eserinin giriş kısmında el-Maksûd'un İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu zikretmektedir. Buna uygun olarak İmâm-ı Birgivi de, el-Maksûd'a yaptığı İm'ânu'l-Enzâr adlı şerhte, eserin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık Keşfu'z-Zunûn'da eserin başkalarına da nisbet edildiği ifade edilmektedir. Bkz. Birgivi Mehmed Efendi, *İm'ânu'l-Enzâr*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1253, s.40; 'Aysî Mehmet Efendi, *Rûhu's-Şurûh*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1253, s.131; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1806.

¹⁴ İlk baskısı İstanbul'da Matbaa-ı Âmire tarafından 1253/1837 yılında yapılmıştır. Daha sonra; 1260/1844, 1269/1853 ve 1275/1859 yıllarında yine aynı matbaa; 1282/1866 yılında Bosnalı Hacı Muharrem; 1292/1875'te de Ahmet Efendi matbaasında basılmıştır. Ayrıca eserin Süleymaniye, Âtîf Efendi, Köprülü ve diğer kütüphanelerde bir çok yazma nüshası mevcuttur.

¹⁵ Eser Keşfu'z-Zunûn, Hediyetu'l-Ârifin ve GAL'de zikredilmektedir Bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1111; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 267; GAL, Supl., II, 656. Ali b. Muhammed b. Ali b. Müslim b. Süleyman tarafından 1144/1731 yılında istinsah edilen eserin bilinen tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Reisu'l-Kuttâb bölümü no: 507 (31y. 207x143 (157x78) mm, Nesih)'de bulunmaktadır.

¹⁶ Eser 1998'de, DEÜ İlahiyat Fakültesinde "'Aysî Mehmed Tirevi'nin el-Mukni' (er-Risâletu'l-Mantıkıyye) Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi?" adı altında, Prof. Dr. İbrahim Emiroğlu danışmanlığında Sayit Demir tarafından Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

Birinci bölümde; Delâlet, Tanım ve Dört Tümel konularını işlemiştir.

İkinci bölümde ise Önermenin tanımı, çeşitleri ve önermeler arası ilişkiler hakkında bilgi vermiştir.

Üçüncü bölümde; Kıyâs, Terimler, Küçük ve Büyük önerme, Karîne, Mod ve Şekil kavramlarının tanımını yaparak Dört Şekl'i örneklerle izah etmiştir. Basit Kıyâs'ı şekil ve içerik açısından inceleyen müellif bu bölümü beş sanat adı verilen; Burhân, Cedel, Hitâbet, Şiir ve Muğâlata konularıyla bitirmiştir¹⁷.

5- Şerhu Hadîsi “İnneme'l-A'mâlu bi'n-Niyyât”: *Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgiler daha sonra müstakil bir başlık altında verilecektir.*

6- Hakâiku'l-Usûl: Eserin başında müellif, bu kitabın fıkıh usulü ile ilgili telif edilmiş önemli eserlerin bir özeti olduğunu ifade eder. Buna uygun olarak kitabın ilk sayfasında da eserin Pezdevî, Serahsî ve diğer bazı usul kitaplarını bir araya toplayan güzel bir çalışma olduğuna dair not vardır. Bir mukaddime ve iki maksattan oluşan eserin mukaddimesinde müellif, usulü fikhın tarifi ve içerdiği konular hakkında bilgiler vermiş, birinci maksatta, şer'î delilleri, ikinci maksatta ise fer'î hükümleri işlemiştir¹⁸.

7- Netâyicu'l-Ezhân min İlmi'l-Kelâm: İsminden de anlaşılacağı üzere eser Kelâm ilmi ile ilgilidir. Eserin girişinde, kişinin dünya ve ahiret saadetine ulaşabilmesinin ancak inancını Ehl-i Sünnet akidesine göre tanzim etmesiyle mümkün olacağını ifade eden Aysî Mehmet Efendi daha sonra Kelam ilminin konularından bahseder. Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, nübüvvet, imamet, haşir ahvali gibi konuları Kitap başlığı altında üç bölümde ele alır.

Birinci Kitap'ta Mümkînât konularını işleyen müellif vücut, adem, mahiyet, vücut, imkan, kîdem, hudüs, vahdet, kesret, illet, malül gibi konuları Fasil başlığı altında inceler.

¹⁷ el-Mukni'nin biri İzmir Milli Kütüphane'de diğeri Manisa İl Halk Kütüphane'de olmak üzere iki nüshası mevcuttur. İzmir'de bulunan nüsha 1489/4 (105b-108a, str:19, Eb. 210x135 (140x60) mm, nesih) numarada kayıtlı olup İsmail b. Ömer tarafından 1138/1725 tarihinde istinsâh edilmiştir. Manisa İl Halk Kütüphane'sinde mevcut olan nüsha ise 6722/2 (29b-77a, str:19, 210x146 (147x80) mm, nesih) numarada kayıtlı olup Mehmed b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. Keşfu'z-Zunûn ve GAL'de zikredilmeyen bu eserin 'Aysî Mehmet Efendi'ye ait olduğunu müstensihnin metnin sonuna düştüğü şu kayıttan anlıyoruz:

...تمت الرسالة المنطقية الموسومة بالمنع للفاضل الكامل عيشي التروي الأيديني طيب الله ثراه الملك الباري..."

¹⁸ Eserin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır. Muhammed b. Mustafa tarafından istinsah edilen 1391 numaralı nüsha 167 varaktan oluşurken (205x125 (140x63) mm, str: 17, Talik) diğeri nüsha 727 numarada kayıtlı olup 180 varaktan müteşekkildir (197x135 (135x65) mm, str: 15, Nesih). Her iki nüsha da Manisa Akhisar Zeynelzade koleksiyonuna aittir.

İkinci Kitap'ta ilahiyat konularını ele alır ve bu bölümü üç Bâb'a ayırır. Birinci bab'ta Allah'ın zatı; ikinci bab'ta Allah'ın sübuti sıfatları; üçüncü bab'ta ise Allah'ın fiillerini işler.

Üçüncü Kitap'ta ise nübüvvet ve onunla ilgili olan imamet, haşir ve şefaet konularını işler. Bu bölümü de üç bâb'a ayıran yazar Birinci bab'ta Nübüvvet, ikinci bab'ta haşir ve ceza, üçüncü bab'ta ise imametle ilgili mevzuları inceler¹⁹.

8- Şerhu Kitâbi's-Sarf ve't-Tasrîf: Eser Ekşî Efendi'nin²⁰ Arapça Sarf ilmiyle ilgili es-Sarf ve't-Tasrîf isimli kitabının şerhidir. Eserin girişinde, sarf ilminin talebeler için vazgeçilmez olduğundan ve diğer ilim dallarının bu ilme olan ihtiyacından söz eden Aysî Mehmet Efendi daha sonra sarf ve tasrif kelimelerini açıklar. Sarf ilmini fiil ve isim olmak üzere iki ana bölümde ele alan eser, fiil kısmında; mazi, muzari, emir, nehiy, nefiy, taaccüb fiil formları ile mücerred ve mezid bablar ve bunların çekimlerini içerir.

İsim bölümünde ise; ismin tanımı, camid ve müştak isimler, ism-i fail, ism-i meful, sıfatı müşebbehe, ism-i tafdil, masdar gibi konuları işler. Ardından illetli fiilleri ele alarak misal, ecvef, nakıs, lefif, mehmuz, mudaaf fiilleri inceler. En sonunda ise i'lal, ibdâl ve idğam konularına yer verir²¹.

9- Telhîsu Ravzati'l-'Ulemâ: Ebû Alî el-Hüseyn b. Yahyâ ez-Zendevisî el-Buhârî (ö. 382/922)'nin "Ravzatu'l-'Ulemâ" adlı eserinin muhtasarıdır²².

'Aysî Mehmet Efendi'nin elimizde mevcut olan eserlerini zikrettikten sonra günümüze ulaşamayan fakat isimleri kaynaklarda zikredilen eserlerini belirtmek istiyoruz²³:

1- Tefsîr: Kur'ân-ı Kerim'in yarısına kadarını tefsir etmiştir²⁴.

¹⁹ 60 varaktan oluşan eserin bilinen tek yazma nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi numara 999/1'de bulunmaktadır. (145x105 (105x55) mm, str: 13, Nesih)

²⁰ Bu zatın kim olduğu hakkında kaynaklarda maalesef bilgi bulunmamaktadır.

²¹ 140 varaktan oluşan bu eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi numara 7543'te yer almaktadır (155x110 (100x60) mm, str: 15, Nesih).

²² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 928; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 307. Eserin bilinen tek yazma nüshası Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi Bölümlü no: 4434'te mevcut olup yedi varaktan oluşmaktadır (208-215vr.).

²³ Şunu ifade etmek gerekir ki araştırmalarımız sırasında 'Aysî Mehmet Efendi'ye nispet edilen bir Divan'a rastladık. Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan Bölümü 380 numarada kayıtlı olan bu Divan aslında Arşî Dede Tirevî (ö.1000/1592)'ye aittir. İsim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla müellifimize nispet edildiğini düşünüyoruz.

²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 366.

2- Şerhu Multeka'l-Ebhur: İbrahim b. Muhammed el-Halebî (956/1549)'nin Hanefî fikhına ait “Multekâ'l-Ebhur fî Furû'î'l-Hanefiyye” adlı eserinin şerhidir²⁵.

3- Lugat: el-Cevherî (ö.393/1003)'nin “es-Sıhah” adlı lugatının muhtasarıdır. Katip Çelebi, eserin Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö.666/1267)'nin “Muhtâru's-Sıhâh” adlı eserinden daha kullanışlı olmasına rağmen şöhret bulamadığını ifade etmiştir. Eser Muhtâru's-Sıhâh tarzında bir lugattir²⁶.

4- Şerhu Gülistân: Sa'dî Şîrâzî (691/1292)'nin “Gülistân” adlı meşhur eserinin şerhidir²⁷.

5- Şerh-u Vird-i Settâr²⁸.

III- ŞERHU İNNEME'L-A'MÂLU Bİ'N-NİYYAT

A- YAZMA HAKKINDA BİLGİLER

Kaynaklarda zikredilmeyen bu eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası İzmir Milli Kütüphanesinde, no: 1132/9'da bulunmaktadır. Bütün araştırmalarımıza rağmen eserin ikinci bir nüshasına rastlayamadık. Eserin ‘Ayşî Mehmet Efendi’ye ait olduğunu eserin sonundaki şu ibareden anlıyoruz.

"ألفها عيشي رحمه الله تعالى تاريخ سنة 1054.

İbarenin sonunda zikredilen 1054 tarihi bizlere eserin bu yılda istinsah edildiğini göstermektedir. Eserin kim tarafından istinsah edildiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

Eser, farklı konulara ait yazma eserlerden oluşan bir mecmua içinde 41b-51b varakları arasında yer almaktadır. Her sayfasında 21 satır bulunmaktadır. Konu başlıkları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Metnin kenarında müstensihe ait olduğunu tahmin ettiğimiz yer yer açıklayıcı bilgiler mevcuttur. Kitap, 200x150mm boyutlarına sahip olup metnin oturduğu alan 150x85mm'dir. Güzel ve okunaklı bir talik hattı ile yazılmış olup kurt yeniği, yangın gibi okumayı güçleştiren ya da imkansız kılan herhangi bir şeyden zarar görmemiştir. Sadece kitabın alt tarafından az bir kısmı sudan zarar görmüştür. Bu durum metnin

²⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 454.

²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1073.

²⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1504.

²⁸ Atâî, *Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, II, 523; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 267; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I, 366.

okunmasına mani değildir. Önceleri fasiküller halinde dağınık olan mecmua tamir edilmiş ve bir araya getirilerek kitaplaştırılmıştır.

Eserin hemen baş tarafında kırmızı renkle el-Hadîsu'l-Evvel [الحديث

[الأول] ibaresinin yer aldığını görüyoruz. Bu da bize müellifin sadece bu hadisi değil daha başka hadisleri de şerhettiğini ya da şerhetmeyi planladığını göstermektedir. Ne var ki müellifin başka bir hadisi şerhettiğine dair herhangi bir kayda ya da belgeye rastlamadık. Muhtemelen müellifin ömrü bunu yapmaya vefa etmemiş ya da şerhettiği diğer hadisler zaman içinde kaybolup gitmiştir.

B- TAHKİKTE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Makaleye konu olan yazma eserin tek nüsha olması, bütün gayretimizin metin üzerine yoğunlaştırılmasına neden olmuştur. Nüshanın eksiksiz, hattının talik ve okunaklı olması, herhangi bir şeyden zarar görmemiş olması, bölümlerinin ve başlıklarının müstensih tarafından kırmızı mürekkeple yazılmış olması, yer yer metin kenarlarında açıklayıcı bilgiler bulunması metnin rahat bir şekilde ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Öncelikle metin bilgisayar ortamına aktarılmış, sayfa kenarlarındaki açıklayıcı bilgiler dipnotlarda verilmiştir. Ayet, hadis ve alıntılar kaynaklarından bulunarak dipnotlarda gösterilmiştir. Metinde geçen şahıslar ve eserler hakkında dipnotlarda bilgiler verilmiştir. Okuyucuya kolaylık olması açısından metnin tamamı harekelenmiştir.

Konu başlıkları ve alt başlıklar yazma eserdeki tasnif esas alınarak düzenlenmiştir. Varak ve sayfa numaraları belirtilerek okuyucunun/araştırmacının gerektiğinde yazma eserden istifadesi kolaylaştırılmıştır.

Metnin yazımında modern dil kuralları esas alınmış ve metinde geçen bazı kelimelerin yazılışı buna uygun olarak düzeltilmiştir. Örneğin es-salât [الصَّلَاة], ez-zekât [الزَّكَاة] gibi kelimeler günümüz dil kurallarına göre [الصَّلَاة] ve [الزَّكَاة] şeklinde yazılmış ve bunlar dipnotlarda zikredilmemiştir.

C- ŞERHİN ÖNEMİ

“İnneme'l-A'mâlu bi'n-niyyât” hadisi ihtiva ettiği dini hükümler bakımından bizatihi önemlidir. Onun bu önemine giriş bölümünde kısmen değindik. Aysî Mehmet Efendinin bu hadise yapmış olduğu şerh ise, hadisin ihtiva ettiği hükümler açısından önemli olduğu kadar, müellifin bu hadisi şerh ederken serdettiği bilgiler ve düşünceleri açısından da önemlidir. Çoğu fıkıh

ile alakalı olan bu bilgilerin ve hükümlerin değerlendirmesini alanın uzmanlarına bırakıyoruz.

Bu şerhi Arap Dili ve Belâğatı açısından önemli kılan husus müellifin hadisi lügat, îrâb ve belâğat açısından incelemesidir. Müellif **Bahsu'l-Lüğa** bölümünde hadiste geçen kelimeleri ve kavramları teker teker ele alarak incelemiştir. en-Niyyât, el-A'mâl, İmriun, Hicret, Dünya, Mâ, Mer'etün gibi kelimeler hakkında bilgiler vermiştir. **Bahsu'l-İ'râb** kısmında ise hadisi îrâb etmiştir. Ne var ki müellif hadisin tamamını değil gerekli gördüğü kısımların irabını yapmıştır. **Bahsu'l-Belâğa** başlığı altında ise hadisin belâğat açısından ihtiva ettiği sanatları ve nükteleri geniş bir şekilde açıklamıştır. Hadiste geçen kasr sanatını, çeşitlerini ve manaya yansımalarını örneklerle izah etmiştir. Ayrıca hadisteki cümle terkibi ve kelime tercihi ile ilgili izahlara da yer vermiştir. Bütün bu hususlar şerhin içeriğine temas ettiğimiz bölümde geniş olarak ele alınmıştır.

D- ŞERHİN İÇERİĞİ

Ayşi Mehmed Efendi, “İnneme'l-A'mâlu binniyyât” hadisini şerhetmeye başlarken önce hadisin metnini vermiş daha sonra farklı başlıklar altında hadise ait değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu başlıkları ve hadise ait değerlendirmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Bahsu'r-Râvî:

Burada müellif, hadisin kimler tarafından tahrir ve hangi sahabîden rivayet edildiğini zikretmiştir. Buna göre Ebû Hanîfe, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizi, Nesâî ve Hâkim'in bu hadisi Ömer b. el-Hattâb (ra)'tan rivayet ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu hadisin sıhhati, önemi ve faydaları üzerinde alimlerin fikir birliği yaptıklarını zikrederek İmam-ı Şâfiî'nin bu hadis hakkında söylemiş olduğu “(Dine ait) bilgilerin üçte biri bu hadisin kapsamına girer.”²⁹ ifadesini nakleder.

2- Bahsu'l-Lüğa:

Bu başlık altında müellif; مَا , امْرَأَةٌ , دُنْيَا , الهِجْرَةَ , مَنْ , امرئ , النِّيَّات , الأَعْمَال gibi kelimeler ve anlamları hakkında bilgiler verir. Bu bilgiler bazen işaret şeklinde kısa, bazen de ehemmiyetine binaen ayrıntılı bir şekildedir.

Örneğin el-A'mâl [الأَعْمَال] ve en-Niyyât [النِّيَّات] kelimelerinin başındaki lam'ların cins ifade ettiğini zikreder. Zira ona göre bu harfin ahdiye olabilmesi mümkün değildir. Bu yüzden cins ifade etmektedir. Ayrıca أَعْمَال kelimesi عَمَل

²⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, el-Matba'atu'l-Emiriyye, Mısır 1323, I, 56.

kelimesinin çoğulu olup معمول anlamındadır. Bu kelime mutlak olarak kullanıldığında, duyu organlarıyla işlenen ihtiyari fiilleri ifade etmektedir. **Cins** için kullanılan **lam** harfi cemi bir kelimenin başına geldiğinde, kelimenin **cem'iyyet** anlamı kaybolur ve artık kelime **istiğrak** ifade eder. Yani "الأعمال" kelimesi "كُلِّ عَمَلٍ" anlamında her ameli kapsamaktadır.

en-Niyyât [النِّيَّات] kelimesinin başındaki **be [ب]** harf-i cerri ise **alet**, **isti'âne** ve **mülâbese**³⁰ içindir.

Bunları zikrettikten sonra müellif en-Niyyetu [النِّيَّة] kelimesinin anlamı üzerinde durur. Bu kelimenin **lügavî** ve **şer'i** olmak üzere iki anlamı olduğunu ifade eder. **Lügavî** olarak bu kelimeyi, فَصَّدُ الْقَلْبِ إِلَى عَمَلٍ "kalbin bir amele yönelmesi" şeklinde, yani kalpte meydana gelen ve bir işi yapmaya sevkeden durum olarak tarif eder. Dinî literatürde ise bu kelimenin biri **mutlak** diğeri **mukayyed** olmak üzere iki şekilde kullanıldığını söyler.

Mutlak olarak kullanıldığında; Allah'a yakın olmak, sevap kazanmak ya da cezadan sakınmak amacıyla başka hiçbir işe kalkışmadan bir işe koyulma iradesi anlamına gelmektedir. Yani **irade** ile **murâd** arasına herhangi bir amel koymamaktır. Burada irade kesin olmalı; yani "inşallah" ya da "iyi olması şartıyla..." gibi tereddüt ifade eden durumlardan uzak olmalıdır. Müellife göre bir işe niyet edip ardından başka işlere koyulmak, daha sonra o ilk niyet ettiği işe dönmek dinen muteber bir niyet değildir. Örneğin namaz kılacak olan bir kişinin niyetini "yemek yedikten sonra veya şu işi bitirdikten sonra..." şeklinde yapıp bu işleri bitirdikten sonra kılacak olduğu namaza niyet etmeden kılması caiz değildir. Aynı durum zekatı verirken, hacda da ihramı giyerken söz konusudur. Oruçta ise durum farklı olup niyet ile oruca başlama zamanının iktiranında açık bir zorluk olduğu için oruç gecesi niyet etmenin cevazına hükmedilmiştir.

³⁰ Eğer fiil, Be [ب] harf-i cerrinin başına geldiği isim ya da alet yardımıyla gerçekleşiyorsa burada harf-i cer isti'âne ya da alet anlamındadır. Örneğin; "فَتَحْتُ الْبَابَ بِالْمِفْتَاحِ" *Kahtı anahtar ile açtım*, cümlesinde harf-i cer alet; "دَخَلْتُ بِالسَّكِّينِ" *Bıçak ile kestim*, cümlesinde ise isti'âne/alet anlamı vardır. Temas ve ilgi anlamı var ise mülâbeset manasındadır. Örnek "دَخَلْتُ عَلَيْهِ بِبَيَابِ السَّفَرِ" *Hızırına yolculuk kıyafeti ile çıktım*. Bkz. Hasan Abbas, *en-Nabvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1987, II, 490-491; Kurt Mustafa, *Arap Dilinde Cer Harfleri*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.106.

Ayşî Mehmed Efendiye göre niyet bazen **Mukayyed** bir şekilde, yani onu daha fazla iyileştirecek ve güzelleştirecek hususlarla kayıt altına alacak şekilde kullanmak mümkündür. Diğer bir ifade ile kişinin niyetini, bir işin ya da amelin tamamlanması veya devam etmesini, Allah'a havale etme (tefvîz) ve istisna yoluyla kayıt altına almasıdır. Örneğin kişi iyi ve güzeli elde etme konusunda kesin bir yakine sahip olmadığında “inşallah” ifadesini zikrederek niyetini kayıt altına alır. Tıpkı kendisini ahir ömrüne kadar zinadan alıkoymaya gayret etmesi gibi. Müellife göre niyetin tam olabilmesi için bu kaydın olması gerekir, zira bir amelin ahir ömre kadar geniş bir sürede vuku bulması mümkündür, bu yüzden de iki tehlike vardır: birincisi fesat tehlikesi ki, kişi bir amelde iyilik mi kötülük mü olduğunu bilemez bu yüzden Allah'a havale etmesi gerekir. İkinci tehlike ise ulaşamama tehlikesidir, yani kişi o amele ulaşıp ulaşamayacağını bilemez, bu yüzden istisnada bulunması gerekir. Sonra müellife göre bütün bunlarda asıl olan kalbin fiilidir; tefvîz ve istisnayı kalpte sabit ve yerleşik hale getirmesidir, yoksa dil ile söylemek kastedilmemektedir. Müellif bu hususun gayet iyi anlaşılması gerektiğini vurgular ve önemine dikkat çeker.

Müellife göre ‘çoğul’ olana ‘çoğul’ ile mukabele edilmesi tevzi’i, yani her şeyi birebir dağıtmayı ve karşılığını vermeyi zorunlu kılar. Hadiste “el-A'mâl”e [الأعمال] karşılık olarak “en-Niyyât” [النِّيَّات] zikredilmiş, bu da her “bir amelin” ancak “bir niyet” karşılığında olması gerektiği anlamına gelmektedir.

“İmriun” [امرئ] ve “merun” [مرء] kelimeleri “raculün” [رجل], yani adam anlamında olup bu kelimelerin kendi lafızlarından cemileri yoktur. “Mâ nevâ” [مَا نَوَى] cümlesindeki “Mâ” [مَا] kelimesi ise mevsûle, mevsûfe ya da masdariye'dir.³¹ “Fa” [ف] harfî ise ta'kîb veya tefrî³² için gelmiştir.

³¹ Mâ [مَا]'nın mevsûle olması, ellezi [الذي] anlamında ism-i mevsûl olmasıdır ki bu anlamda kullanımı çoktur. Mâ [مَا]'nın mevsûfe olması, şey'un [شيء] anlamında nekre olmasıdır. “Nekre-i Nâkısâ” olarak da isimlendirilir. Örneğin "رُبَّ مَا كَرِهْتَهُ حَقَّقَ فِيهِ نَفْعَكَ" cümlesindeki mâ [مَا] şeyün [شَيْءٍ] anlamındadır, yani cümle "رُبَّ شَيْءٍ كَرِهْتَهُ..." demektir. Yine "رُبَّ مَا مَكَّرُوهُ" "رُبَّ شَيْءٍ مَكَّرُوهُ أَفَادَ" şeklinde de ifade etmek mümkündür. Mâ [مَا]'nın masdariye olması ise, kendisinden sonraki isimle birlikte masdar olarak tevîl edilebilmesidir. Örnek: "كُوْفِرَ الْمُخْلِصُونَ بِمَا أَخْلَصُوا" cümlesinde "بِمَا أَخْلَصُوا" ifadesi "بِإِخْلَاصِهِمْ" anlamındadır. Bkz. Abbâs Hasan, *en-Nabvu'l-Vâfi*, I, 352, 354.

³² Bölümlere ve alt dallara ayırmak anlamındadır.

İki yerde zikredilen "مَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ..." ibaresindeki "مَنْ" kelimesinin şartiyye, mevsûle veya mevsûfe olması, ayrıca her iki yerde de tâmmme ya da nâkise olması³³ mümkündür.

Hicret [الهجرة] kelimesi lügatte, bir yerden başka bir yere gitmek olup buna ait fiil "هاجر"dir. Dînî literatürde ise, "Allah Rasûlüne (sas) yardım için vatanı terk edip Medine-i Münevvere'ye gitmektir". Bu nevi hicret Mekke'nin fethine kadar farz idi.

Dünya [دُنْيَا] kelimesi tenvinsiz olup "yakınlık" anlamına gelen ed-Dünüvvü [الدُّنْيَا] kelimesinin ismi tafidili olan "أَدْنَى"nin müennesidir. Bu kelime "الدَّارُ الدُّنْيَا" *yakın yurt* ya da "الحَيَاةُ الدُّنْيَا" *yakın hayat* anlamındadır. Müellife göre bu kelimenin, başında elif-lâm ve izafet olmaksızın müennes yapılması, ayrıca ism-i tafidilin üç halinden biriyle kullanılmaması caizdir. Çünkü Dünya [دُنْيَا] sözcüğünde var olan **vasıf ifade etme özelliği** kendisinden alınmış ve kelime **isim** konumunda kullanılmıştır. Nitekim dînî literatürde bu kelimeyle kastedilen şey, el-Hazzu'l-Âcil [الْحِطُّ الْعَاجِلُ] yani *ölümden önce ele geçen şeyin hisse'*dir. Bu

³³ Men [مَنْ] kelimesinin farklı kullanımları vardır. Bunlar:

a) Şart ismi: "مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ" *Kim kötülük işlerse karşılığını alır.*

b) İsm-i mevsûl: "إِنَّ شَرَّ النَّاسِ مَنْ يَبْسُمُ لِي حِينَ الْفَأْهِ وَإِنْ عَيْتُ شَتَمَ" *İnsanların en kötüsü, kendisiyle karşılaştığımda bana gülen ayrıldığında ise bana söven kişidir.*

c) Mevsûfe: Men [مَنْ] kelimesinin İnsânun [إِنْسَانٌ] anlamında mevsuf olup kendisinden sonra bir sıfatın bulunmasıdır. Buna Nekre-i Mevsûfe de denir. Bu şekilde mevsûf konumunda gelen Men [مَنْ] kelimesi nâkistir. Eğer Men [مَنْ] kelimesinden sonra sıfat gelmezse o zaman Nekre-i Tâmmme (gayr-ı mevsûfe) olur.

Nekre-i Mevsûfe'ye örnek: "رَبِّ إِنْسَانٍ نَصَحْتَهُ..." cümlesi "رَبِّ مَنْ نَصَحْتَهُ اسْتَفَادَ مِنْ نُصْحِكَ" anlamındadır. Yine "رَبِّ مَنْ مُعْجَبٍ بِكَ سَاعَدَكَ" cümlesi de "رَبِّ إِنْسَانٍ مُعْجَبٍ بِكَ سَاعَدَكَ" anlamındadır.

Nekre-i Tâmmme'ye örnek: "رَبِّ مَنْ زَارَنَا الْيَوْمَ" cümlesi "رَبِّ إِنْسَانٍ زَارَنَا الْيَوْمَ" anlamında olup Men [مَنْ] kelimesi sıfat almamıştır. Bkz. Abbâs Hasan, *en-Nabvu'l-Vâfi*, I, 352-353.

yüzden دُنْيَا kelimesinin sonundaki vav [و] harfî ya [ي] harfine dönüşmüştür. Bu ise ancak isim olan Fu'lâ [فُعْلَى] kalıbındaki kelimelerde olur.

İmre'etün [امْرَأَة] ve mer'etün [مْرَأَة] kelimeleri aynı anlamda olup bu kelimelerin müzekkerleri imriün [امْرؤ] ve merün [مْرؤ]'dür.

Hadiste "مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ" ibaresinde geçen Mâ [مَا] kelimesi ism-i mevsûl veya mevsûfe'dir.

3- Bahsu'l-İ'râb:

Ayşî Mehmet Efendi hadisin ayrıntılı bir irabını vermez. Bunu yerine belli başlı yerlerinin irabın yapar ve muhtasar bir şekilde bilgi verir.

Ona göre hadis metninde geçen "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ" cümlesinde el-a'mâl [الْأَعْمَالُ] lafzî mübteda olup bi'n-niyyât [بِالنِّيَّاتِ] kelimesi ise onun haberidir. Yani ameller niyetler sebebiyle veya onunla ilişkili olması hasebiyle gerçekleşmiş, amel vasfını kazanmıştır.

"وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى" cümlesinde liküllî [لِكُلِّ] câr ve mecrûru, Mâ [مَا]'nın haber-i mukaddemidir. Nevâ [نَوَى] fiilinin mefûlü ise, Mâ [مَا] lafzının ism-i mevsûl veya mevsûfe kabul edilmesi durumunda mukadder, masdariyye kabul edilmesi durumunda ise metruktür, yani yoktur.

Müellife göre هَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ "فَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ" ibaresinde iki yerde geçen Men [مَنْ] kelimesi müptedadır. Kânet [كَانَتْ] ise, Men [مَنْ] şart olduğu takdirde onun haberidir. Çünkü sahih görüşe göre “şart cümlesi” tek başına haberdir. Müellif, İbn Hişâm'ın bu hususu *Muğni'l-Lebîb* isimli eserinde açık bir şekilde zikrettiğini³⁴ ifade eder. Bunun yanında ona göre kânet [كَانَتْ]'in sîla veya sıfat olması da mümkündür.

³⁴ Bkz. İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'arîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1991, I, 358.

Metinde geçen "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى" "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى" harf-i cerri, el-Hicretü [الهجرة] **tâmm**e olduğunda bu kelimenin sılasıdır. Eğer **nâkisa** ise o zaman takdir edilen el-Hicretü [الهجرة] kelimesinin sılasıdır. Üçüncü sırada zikredilen ilâ [إلى] harf-i cerri ise mukadder bir el-Hicretü [الهجرة] kelimesinin sılasıdır, çünkü haberdır. Fe hicretuhu ilâ mâ hâcere ileyh [فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ] cümlesi ise ya şartın cevabı ya da mübtedanın haberidir. "وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةً يَتَزَوَّجُهَا فَهَاجَرَتْهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ" cümlesinde İlâ dünya [إِلَى دُنْيَا] ile ilâ mâ hâcere ileyh [إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ] kısımlarının irabı tıpkı yukarıda yapılan irab gibidir. Cümlede geçen yusûbuhâ [يَتَزَوَّجُهَا] cümlesi, dünya [دُنْيَا] kelimesinin sıfatı iken, yetezevvecühâ [يَتَزَوَّجُهَا] cümlesi ise imre'etin [امراً] kelimesinin sıfatıdır.

4- Bahsu'l-Belâğa:

Ayşî Mehmet Efendî bu bölümde hadisi belâğat açısından ayrıntılı bir şekilde inceler ve ilk cümleden başlayarak hadiste geçen belâğî sanatları izah eder. Buna göre hadisin ilk cümlesinde kasr sanatı vardır ve buradaki kasr, mevsûfun sifata müfred olarak kasrıdır.³⁵ Yani her bir amel ancak niyet ile tahakkuk edebilir ve amelin niyetsiz gerçekleşmesi mümkün değildir. İkinci cümledeki kasr şekli ise, sıfatın mevsufa müfred olarak kasrıdır. Müellife göre bunun anlamı, kişinin amellerinin gerçekleşmesi ve bundan fayda görmesi o kişinin o amelde niyet ettiği hususlara bağlıdır. Neye niyet emişse onun karşılığını alacaktır, yoksa niyet etmediği hususları da kapsamı söz konusu

35 Kasr, bir kavramı, özel bir tarzda başka bir şeye tahsis etmektir. Yani bir şeyin başkalarında olmayıp, sadece onda bulunduğunu söylemektir. Mefsûfun sifata ya da sıfatın mevsufa kasrı şeklinde ikiye ayrılır. Mevsufun sifata kasrı, bir mevsûfun bir sifata tahsis edilmesi ve sadece o sıfatla vasıflanmasıdır. Diğer bir tabirle, mûsnedün ileyhin mûsnede (öznenin yüklem) tahsis edilmesidir. Örneğin "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ" *Muhammed, sadece resuldür, elçidir.* cümlesinde, mevsûf olan Muhammed kelimesi, risalet sıfatı üzerine kasr edilmiştir. Ayrıca kasr, muhatabın durumuna göre ifrad, kalb ve tayin olmak üzere üç kısma ayrılır. İfrâd kasrı, muhatabın zihnindeki ortaklık inancını kaldırmak suretiyle yapılan kasrıdır. Muhatabın zihninde, bir şey hakkında, ayrı ayrı vasıflar olduğu veya bir sıfatla iki mevsûfun ortak olduğu inancı bulunduğu, mütekellimin o şeyi vasıflardan sadece birisine tahsis etmesidir. Örneğin muhatab bir şahsın hem yazar hem de şair olduğuna inaniyorsa, mütekellimin o şahıs hakkında "وما فلانٌ إلا شاعرٌ" *-Filan sadece şairdir,* demesi gibi. Bkz. Eren Cüneyt – Uzunoğlu M. Vecih, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâğat*, Sütun Yayınları, İzmir 2006, s.110-115.

değildir. Birinci cümle niyetin mutlak surette bir asıl olarak amelin içinde olması gerektiğini ifade ederken ikinci cümle, bu niyetin belirlenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira fayda ve sevap, nevâ [نَوَى] fiilindeki zamir ve mâ [مَا] ism-i mevsulunün umum ifade etmesi sebebiyle, niyet miktarınca az veya çok olacaktır.

Örneğin bir adam sabah namazı vaktinde mutlak olarak namaza niyet edip iki rekat namaz kılsa bu namaz farz değil nafîle olur. Çünkü niyet ettiği şey mutlak namaz olup vaktin farzı değildir. Bu yüzden kıldığı namaz nafîleye hamledilir, çünkü kişi mutlak namaza ilave olarak başka herhangi bir kayıt koymamıştır. Diğer yandan şeriat, kullara bir rahmet ve lütuf olarak, nafîle kapısını genişletmiş ve mutlak niyeti nafîle kabul etmiştir.

Müellif meselenin daha iyi anlaşılması için bir örnek daha verir ve şunları zikreder: Örneğin cünüp olan bir kişi; cenâbetin kalkması, hamamcıyı sevindirmek, mescide girmeyi ve Mushaf'a dokunmayı mubah kılmak niyetiyle hamama girerse dört amel sevabı kazanır. Hamama girmek görünürde tek bir amel olsa da, dört farklı niyet sayesinde dört amel hükmünde olur. Eğer kişi bu dört tanesinden bazılarına niyet ederse, niyet ettikleri miktarınca sevap kazanır. Diğerlerini yapsa da, niyet etmediği için sevap kazanamaz.

Ayşî Mehmet Efendi'ye göre hadisin ikinci cümlesi olan "وَأَمَّا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا" "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ" birinci şart cümlesinin sonundaki "إِلَيْهِمَا" ibaresinin yerine "إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ" zamirinin getirilmemesi, bu iki lafzın zikriyle hem lezzet alma hem de her ikisini tek bir zamirde cem etmeme amacına yöneliktir. Zira Allah Rasulü (sas), bir hatibi "مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، فَقَدْ رَشِدَ، وَمَنْ يَعْصِهِمَا، فَقَدْ عَوَى" cümlesinden dolayı eleştirmiş ve "بِئْسَ الْخَطِيبُ أَنْتَ، قُلْ: وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ" buyurmuştur.³⁷

İkinci şart cümlesi olan "وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوُّهَا" "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوُّهَا" ibaresinde yukarıda zikredilen iki husus, yani lezzet alma ve iki kelimeyi tek zamir altında cem etme sözkonusu olmayınca, ayrıca “dünya”

³⁶ Bir ismi açık bir şekilde zikretmeden önce ona ait bir zamir zikretmektir. Oysa zamir, isimden sonra ona dönmek üzere getirilir.

³⁷ Bkz. Müslim, *Sahib*, Cuma, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2001, XXX, 182.

ve “kadın” lafızlarını tekrar etmeyi uygun bulmaması sebebiyle "إِلَيْهِمَا" yerine "إِلَى مَا هَاخَرَ إِلَيْهِ" demiştir. Halbuki ev [أَوْ] harfinin konumuna uygun olarak "إِلَيْهِمَا" demek daha kısa ve özlüdür.

Ayşî Mehmet Efendi'ye göre hadiste geçen el-Mer'e [الْمَرْأَة] kelimesi, dünya [دُنْيَا] kelimesinin kapsamına girmesine rağmen müstakil olarak zikredilmiştir. Müellif kadının, dünya kavramı içinde yer aldığına delil olarak Hz. Peygamber'in ³⁸ "الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَخَيْرُ مَتَاعِهَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ" hadisini gösterir. Ona göre el-Mer'e [الْمَرْأَة] kelimesinin ayrı olarak zikredilmesi, kadının (erkekler için) büyük zararlara sebebiyet verme ihtimalinden dolayı ona karşı çok dikkatli olunması gerektiğini vurgulamak içindir. Müellif bu düşüncesini desteklemek için Hz. Peygamber'in (sas) şu hadisini delil getirir: "مَا تَرَكْتُ بَعْدِي فِتْنَةً أَضَرَّ عَلَى الرَّجَالِ مِنَ السَّاءِ" ³⁹

Müellife göre el-Mer'e [الْمَرْأَة] kelimesinin ayrı olarak zikredilmesinin diğer bir sebebi şudur: bu hadis Mekke'de bir kadınla nişanlanan bir adam hakkında varid olmuştur. Kadın Medine'ye hicret etmiş adam da onunla evlenmek için peşinden gelmiştir. Bu yüzden adama “Ümmü Kays muhaciri” denilmiştir. İşte Allah Rasulü (sas) o adamı, yaptığı bu davranıştan dolayı kınamak, tövbe edip Allah'a yönelmesi için uyarmak ve ibret alacaklara da bir hatırlatma olması için el-Mer'e [الْمَرْأَة] kelimesini ayrı olarak zikretmiştir.

Hadiste men [مِنْ] yerine mâ [مَا] kelimesinin zikredilmesi ise ma [مَا]'nın daha çok akıllı olmalarıyla şamil olmasından dolayıdır.

Hadiste zikredilen iki şart cümlesinin tertibi ve kendilerinden önce zikredilen cümleden dallanıp alt bölümlere ayrılması neticeleri bakımındandır. Zira bir amelin faydası ve sevabı niyete bağlıdır. Örneğin kim niyet ederek hicret ederse ona çok büyük bir sevap vardır. Ama kim niyet etmeden, peşin bir karşılık talep ederek hicret ederse ona kesinlikle ahrette bir sevap yoktur.

³⁸ Bkz. et-Taberânî Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr* thk. Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire 1994, XIII, 26; Ebû Nu'aym el-İsbahânî, *el-Müsnedü'l-Müstabrec 'ala's-Sabîbi'l-İmâm Müslim*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996, IV, 141.

³⁹ Buhari, Nikah, 17; Müslim, Zikr, 97; Tirmizi, Edeb, 31.

5- Faydalı açıklamalar:

Müellif hadisi lügat, irab ve belâğat açısından inceledikten sonra sümme [نَمَّ] diyerek bazı faydalı bilgiler ve açıklamalar yapar. Burada el-A'mâl [الأعمال] kelimesinden muradın ne olduğunu; sadece itaate müteallik hususlar mı yoksa mübah olan şeyleri de kapsıyor mu, bütün bunları örneklerle izah eder. Daha sonra likulli'm-ri'in [لِكُلِّ امْرِئٍ] cümlesindeki lam [ل] harfinin intifâ', yani faydalanma ifade ettiğini, aksi takdirde bazı amellerin takdir edilmesi gerektiğini söyler.

Müellif "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى" cümlesinin zahiri bir şekilde anlaşılmasında gerektiğini, zira Allah'ın mekândan münezzehtir olduğunu, ona doğru yürümenin ve gitmenin tasavvur edilemeyeceğini ifade eder. Burada Allah lafzının zikredilmesinden maksat, Hz. Peygamberin şanını yüceltmek ve onu tazim etmektir. Zira kendisine hicretini Allah'a hicret olarak farz kılmıştır ki bu da Allah'ın rızasına, kurbiyetine ve ihsanına götürmektedir. "إِلَى الرَّسُولِ" kısmı ise beyan için atfedilmiştir der ve buna dair örnekler vererek izahlarda bulunur.

6- Bahsu's-Şerh:

Ayşî Mehmet Efendi bu bölümde kısaca şunlara işaret eder: Her salih amel ya da mübah, mendub, sünnet, vacip veya farz olan ihtiyari her meşru fiil ancak niyet ile, yani niyete hakikaten veya hükmen iktiran eden bir maksatla var olabilir, kabul edilebilir ve kendisine sevap verilebilir. Ona göre niyette tayin/belirleme şarttır. Amellere terettüp eden sevaplar niyetlerin artması ya da azalmasına bağlı olarak artar veya eksilir. Örneğin kimin kendi vatanından Hz. Peygamberin Medine'sine hicretini Allah'ın rızasını kazanmak ve Allah Rasulüne (sas) yardım etmek maksadıyla ise ona büyük sevap vardır. Kimin de hicretini niyet olmaksızın, dünyalık bir şey uğruna olursa o hicretten bir sevap alması kesinlikle mümkün değildir.

7- Bahsu'l-Ahkâm:

Müellif bu kısımda hadisten istinbat edilen hükümleri zikreder. Ona göre hadisten pek çok hüküm istinbat edilmiştir. Bunlardan bazılarını özetle şöylece sıralamak mümkündür.

- Öncelikle Allah katında amellerin kabul edilmesi ve bunlara sevap verilmesi için niyet şarttır.
- Niyette tayin şarttır. Örneğin farz olan namazlarda, farz namaza niyet etmesi, eda veya kaza olduğunu belirlemesi gerekir.
- Sevabın artması niyetin artmasına, sevabın az olması da niyetin az olmasına bağlıdır. Bu husus yukarıda zikredilmiştir.

• Art niyetli ve d n-himmet kötü ve sefih kimselere ilim öğreten insanların niyeti fasittir, geçersizdir.

• Ertesi gün oruç tutma niyeti olmayan karnı tok bir insanın gece lezzetli bir yemek bulması halinde, bunu yemeyi helal kılmak ve arzusunu gidermek maksadıyla oruca niyet etmesi durumunda bu insanın niyeti geçersizdir. Çünkü oruç tutmaya sevk eden asıl etken yemek arzusunun giderilmesidir, yoksa Allah’a yakınlařma arzusu deęildir. Aynı řekilde kiřinin arzusunu gidermek maksadıyla yemek yemesi, uyuması ve eři ile birlikte olması da bunun gibidir. Kiři řehvi arzusunu gidermek amacıyla bu fiili yaparken aklına ocuk yapmak, gözü haramdan korumak, eřinin kendi üzerindeki hakkını ifa etmek, ibadet için g  kazanmak gibi hususlar gelse de esas niyeti bunlar olmadığı için niyeti geçersizdir. Muhtemelen kiři, diliyle bunları ifade etmiř de olabilir, fakat o kendini tanıdığı, řehvi arzusu olmadan sırf bu düřüncelerle bu fiili gerekleřtirmeyeceęini bildięi için niyeti geçerli deęildir. Müellif bu saydığı örneklere ilave olarak para karřılıęında Kur’ân okuma mevzuuna deęinir ve buradaki niyetin daha kesin bir řekilde geçersiz olduęunu ifade eder. Kur’ân okuyan kiřinin aklına řu gelebilir, hatta diliyle dahi řunu ifade edebilir: “Ben Kur’ân’ı sırf Allah rızası için okuyorum ve parayı da ayrı bir řekilde sadaka olarak alıyorum”. Müellif diyor ki: “Allah biliyor ki o kiři o para kendisine verilmezse Kur’ân okumaz. Niyet nerde burada! Ah keřke bir bilsem, sırların saılıp d k ld ęi o günde bu parayı alanlara neler verileceęini!. O kiři bu tilaveti karřılıęında, niyetten yoksun olması sebebiyle kesinlikle bir sevap alamaz. İcm , niyet olmaksızın yapılan bir iře sevabın verilmeyeceęi yönündedir.”⁴⁰

8- Bahsu’s-Suâl:

Müellif burada okuyucunun aklına gelebilecek muhtemel iki soruya cevap verir. Soruyu “fe in kulte” [فَإِنْ كُلتَ] diyerek sorar ve cevabını da “kult ” [كُلتَ] diyerek cevaplar.

İlk soru “innema’l-a’mâlu binniy t [إِنَّمَا الْأَعْمَالُ] cümlesinde var olan hasr üslubu nasıl doęru olabilir? Çünkü sahib haberlerde varid olduęu üzere bazı amellere niyet olmaksızın sevap verilmektedir.”⁴¹ řekindedir. Müellif burada, niyet olmaksızın amellere sevap verildięine dair Buhari ve Müslim’de geçen řu hadisi zikreder: “Allah (cc) zikir ehli hakkında meleklerine řoyle der: “řabid olun ki ben bunları affettim.” Bir melek: “Rabbim onların arasında onlardan olmayan biri var, bir ihtiyaından dolayı oraya geldi”. Allah u Teala řoyle buyurur: “onlar öyle bir cemaattir ki onlarla beraber olanlar řaki olmazlar.”⁴² Müellif bu hadisin, o kiřinin orada onlarla beraber

⁴⁰ Bkz. Metin, vr. 44/b-45/a.

⁴¹ Bkz. Metin, vr. 45/a.

⁴² Buhari, Da’av t, 66; Müslim, Zikr, 25.

olmasının bir niyete bağlı olmadığına, buna rağmen mağfirete nail olduğuna delalet ettiğini ifade eder ve ardından “kultü” [كُلْتُ] diyerek soruyu cevaplamaya geçer.

İkinci soru ise şu şekildedir: “Hanefîlere göre Ramazan orucunun edası, mutlak şekilde oruca niyet etmekle, nafile veya kaza orucuna niyet etmekle sahib olur. Aynı şekilde Ramazan ayından iki gün tutamayan bir kişinin, gününü tayin etmeksizin mutlak olarak kaza orucuna niyet etmesi yeterlidir. Aynı durum hacda da geçerlidir. Farzı zikretmeksizin hacca niyet etmek yeterlidir. Fakat bütün bunlar bu hadisin delalet ettiği “tayin şartı”na aykırıdır.”⁴³ Müellif bu şekilde soruyu sorduktan sonra hem oruçla hem de hacla ilgili tayin şartını her birini ayrı bir şekilde eder.

9- Bahsu'l-Fâide:

Müellif bu bölümde hadisle alakalı hususları, hükümleri ve hadisten çıkarılabilecek neticeleri faide başlığı altında maddeler halinde verir ve geniş bir şekilde izah eder. Hatta bu kısım hadis şerhinin yarısını oluşturur. Bu maddelere ve içeriklerine kısaca değinmek istiyoruz:

Birinci Faide: Niyetin fazileti hakkındadır.

İkinci Faide: Hz. Peygamberin (sas) ⁴⁴“يَتَّبِعُ الْمُؤْمِنُ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ” hadisi ve izahı hakkındadır.

Üçüncü Faide: Niyetin kısımları hakkındadır. Müellif niyeti üç kısma ayırır ve bunları şu şekilde zikreder:

- 1- Sebebi Allah'ın azabından korkmak olan niyet
- 2- Sebebi Allah'ın nimetlerine nail olmak ve cennetine girmek olan niyet
- 3- Sebebi Allah u Teâlâ'yı, başka bir şey için değil, sadece zatını yüceltmek ve tazim etmek için olan niyet.

Dördüncü Faide: Niyetin kişinin ihtiyarına (seçimine) dahil olmadığı hakkındadır. Yani niyet sadece kişinin kalbiyle ya da diliyle “niyet ettim” demesi değildir. Aksine insanın istediği şeye kalbinin yönelmesi ve meyletmesidir.

Beşinci Faide: Amel olmadan masiyeti akıldan geçirmenin ve ona yönelmenin hükmü hakkındadır. Müellif bu mevzuyu geniş bir şekilde ele almadan önce kalbe gelen havâtırın (düşünceler) üç çeşit olduğunu ifade eder. Bunlar:

- 1- Kulun ihtiyarı ve kabulü olmadan kalbe gelen havâtır ki kişi ittifakla bunlardan sorumlu değildir.

⁴³ Bkz. Metin, vr. 45/b.

⁴⁴ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Enliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1988, III, 455.

2- Kûfür ve bidate inanmaktır ki kiři kesinlikle bunlardan sorumludur.

3- Kulun ihtiyarı ve kabulü ile kalbe gelen havâtır olup bir engelden dolayı kiřinin bunları iřlememesi ve kendisinden bu havâtıra uygun bir fiil sadır olmamasıdır.

Müellif kalbe gelen bu üçüncü çeřit havâtır ayet, hadis ve geçmiř ulemanın görüşleri ıřığında geniř bir řekilde inceler.

VI- SONUÇ

“İnneme'l-A'mâlu bi'n-niyyât” hadisi içerdii ahkâm bakımından önemli bir hadistir. Zira İmam Şâfî ve diđer bazı âlimler, bu hadisin İslam'ın üçte birini teřkil ettiđini ifade etmiřlerdir. Bunun yanı sıra bu hadis Hz. Peygamber'in (sas) fesâhat ve belađatına dair önemli örneklerden biridir. Pek çok alim bu hadisi řerhetmiř ve her biri kendi döneminin idrakine göre hükümler ve neticeler çıkarmıřlardır. Miladi XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında yařamıř, pek çok medresede müderrislik yapmıř ve deđiřik ilim dallarına dair pek çok eser telif etmiř olan Ayšî Mehmet Efendî de bu hadisi řerhetmiř, hadiste ifade edilen ahkâmı, aklına ve gönlüne akan efkârı kađıda dökmüřtür.

Kaynaklarda zikredilmeyen ve İzmir Milli Kütüphanesi, no: 1132/9'da 10 varaklık bir yazma risale halinde bulunan bu řerhi tahkik ederek ilim dünyasının istifadesine sunduk. Müellif hadisi **Bahs** başlıkları altında rivayet, lügat, i'râb, belađat, ahkâm, gibi pek çok açıdan řerhetmiř ve izahlarda bulunmuřtur.

Bahsu'r-Râvî başlıđı altında, hadisin Ebû Hanîfe, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizi, Nesâî ve Hâkim tarafından rivayet edildiđini ifade etmiř; sıhhati, önemi ve faydaları konusunda alimlerin ittifak ettiklerini zikretmiřtir.

Bahsü'l-Lüğa başlıđı altında, hadiste geçen kelimeleri ve kavramları teker teker ele alarak incelemiř; en-Niyyât, el-A'mâl, İmriun, Hicret, Dünya, Mâ, Mer'etün gibi kelimeler hakkında bilgiler vermiřtir.

Bahsu'l-İ'râb başlıđı altında hadiste gerekli gördüđü kısımların irabını yapmıřtır.

Bahsu'l-Belađa başlıđı altında ise hadisin belađat açısından ihtiva ettiđi sanatları ve nükteleri geniř bir řekilde açıklamıřtır.

Bahsu's-Şerh başlıđı altında, her amelin ancak niyet sayesinde kabul edilip kendisine sevap verilebileceđini, niyette tayinin řart olduđunu, sevapların artması ya da azalmasının niyetlere bađlı olduđunu açıklamıřtır.

Bahsu'l-Ahkâm başlıđı altında, hadisten istinbat edilen hükümleri zikretmiřtir.

Bahsu's-Suâl başlıđı altında, okuyucunun aklına gelebilecek muhtemel soruları sormuř ve cevaplandırmıřtır.

Bahsu’l-Faide başlığı altında, hadisle alakalı hususları, hükümleri ve hadisten çıkarılabilecek neticeleri beş maddede açıklamıştır.

Son tahlilde Aysî Mehmed Tirevî, bu hadisi pek çok açıdan ele alarak incelemiş ve şerhetmiştir. Bu şerh, müellifin yaşadığı dönemde hadisin nasıl anlaşıldığı ve hangi hükümlerin çıkarıldığı hususunda önemli bilgiler vermektedir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ الْعِنَايَةُ

الْحَدِيثُ الْأَوَّلُ: "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَإِلَى رَسُولِهِ فَهِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَزَوَّجُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ."

بحث الراوي:

أَخْرَجَ أَبُو حَنِيفَةَ⁴⁷ وَابْنُ خَالٍ⁴⁸ وَالْمُسْلِمُ⁴⁹ وَأَبُو دَاوُدَ⁵⁰ وَالتِّرْمِذِيُّ⁵¹ وَالتَّسَائِيُّ⁵² وَالحَاكِمُ⁵³ رَحْمَهُمُ اللَّهُ كُلُّهُمْ مِنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، وَهُوَ حَدِيثٌ مُجْمَعٌ عَلَى صِحَّتِهِ وَعَظْمِ مَوْقِعِهِ وَحَالَاتِهِ وَكَثْرَةِ فَوَائِدِهِ. قَالَ الشَّافِعِيُّ وَأَحْمَدُ رَحِمَهُمَا اللَّهُ: "يَدْخُلُ فِيهِ ثَلَاثُ الْعِلْمِ."⁵⁴

بَحْثُ اللَّغَةِ:

اللَّامُ فِي "الْأَعْمَالِ" وَ"النِّيَّاتِ" لِلجِنْسِ لِعَدَمِ الْعَهْدِ، وَ"أَعْمَالٌ" جَمْعُ "عَمَلٍ" بِمَعْنَى مَعْمُولٍ، غَلَبَتْ عِنْدَ الْإِطْلَاقِ عَلَى فِعْلِ الْجَوَارِحِ الْاِخْتِيَارِيِّ، وَاللَّامُ الْجِنْسِ إِذَا دَخَلَتْ الْجَمْعَ يَبْطُلُ مَعْنَى الْجَمْعِيَّةِ وَيُقْبَلُ

⁴⁵ مُبْتَدَأً لِطُلَانِ عَمَلٍ "إِنَّ" بِ"مَا" الْكَافَّةِ الْمُؤَكَّدَةِ.

⁴⁶ وَفِي رِوَايَةٍ بِدُونِ "إِنَّمَا". اللَّامُ فِيهِ لِلْإِنْفِاعِ فِي "لَهَا مَا كَسَبَتْ" الْآيَةِ.

⁴⁷ أَبُو نَعِيمٍ الْإِسْفَهَانِيُّ، مَسْنَدُ الْإِمَامِ أَبِي حَنِيفَةَ رِوَايَةُ أَبِي نَعِيمٍ، تَحْقِيقٌ: نَظَرُ مُحَمَّدٍ الْفَارَابِيِّ، مَكْتَبَةُ الْكُوثُرِ، الرِّيَاضِ، 1415، ص 269.

⁴⁸ الْجَامِعُ الصَّحِيحُ، بَدَأَ الْوَحْيَ، 1.

⁴⁹ صَحِيحُ مُسْلِمٍ، الْإِمَارَةُ، 155. فِي الْأَصْلِ "الْمُسْلِمُ" وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ.

⁵⁰ سَنَنُ أَبِي دَاوُدَ، الطَّلَاقُ، 11.

⁵¹ سَنَنُ التِّرْمِذِيِّ، فَضَائِلُ الْجِهَادِ، 16.

⁵² سَنَنُ النَّسَائِيِّ، الطَّهَارَةُ، 54؛ الطَّلَاقُ، 25؛ الْإِيمَانُ، 19.

⁵³ انظُرْ: شِعَارُ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ لِأَبِي أَحْمَدَ مُحَمَّدَ بْنَ مُحَمَّدِ النَّيْسَابُورِيِّ الْكَرَابِيسِيِّ الْمَعْرُوفِ بِالْحَاكِمِ الْكَبِيرِ، تَحْقِيقٌ:

صَبْحِي السَّامِرَائِيِّ، دَارُ الْخُلَفَاءِ، الْكُوَيْتِ، ص. 3؛ وَعَوَالِي مَالِكِ رِوَايَةُ أَبِي أَحْمَدَ الْحَاكِمِ لِنَفْسِ الْمَوْلَفِ، تَحْقِيقٌ: مُحَمَّدُ الْحَاجِ النَّاصِرِ، دَارُ الْغَرْبِ الْإِسْلَامِيِّ، 1998، 37/1.

⁵⁴ انظُرْ: السَّنَنُ الْكَبِيرُ لِلْبَيْهَقِيِّ، تَحْقِيقٌ: مُحَمَّدُ عَبْدِ الْقَادِرِ عَطَا، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، بِيْرُوتَ 2003، 23/2.

الاستيعراق أي كُملَ عَمَلٌ، و"الباءُ" لِلآلَةِ وَالْأَسْتِعَانَةِ وَالْمَلَابَسَةِ، وَ"النَّيَّةُ" فِي اللَّعَةِ قَصْدُ الْقَلْبِ إِلَى عَمَلٍ،
 أَي حَالَةً فِي الْقَلْبِ بَاعْتِنًا عَلَى الْعَمَلِ، وَفِي الشَّرْعِ نَوْعَانِ: مُطْلَقَةً وَهِيَ إِرَادَةُ أَخَذِ عَمَلٍ مُبْتَدِئٍ بِهِ قَبْلَ
 سَائِرِ الْأَعْمَالِ بِالْحُكْمِ تَقَرُّبًا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى، أَوْ طَلَبًا لِلثَّوَابِ أَوْ خَوْفًا مِنَ الْعِقَابِ أَي لَا يَتَحَلَّلُ بَيْنَ
 الْإِرَادَةِ وَالْمُرَادِ عَمَلٌ. وَبِحَزْمِ الْإِرَادَةِ وَلَا يَتَرَدَّدُ فِيهَا بِذِكْرِ "إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى" أَوْ شَرْطِ الصَّلَاحِ أَوْ
 غَيْرِهِمَا. وَإِنَّمَا جَازَ الْحُكْمُ فِيهِ لِأَنَّ الْإِبْتِدَاءَ لَيْسَ بِشَيْءٍ مُتْرَاخٍ فَلَا خَطَرَ. وَأَمَّا إِرَادَةُ أَخْذِهِ بَعْدَ بَعْضِ
 الْأَعْمَالِ فَلَيْسَتْ بِنَيَّْةٍ مُعْتَبَرَةٍ فِي الشَّرْعِ، أَلَا يُرَى أَنَّ مَنْ نَوَى أَنْ يُصَلِّيَ بَعْدَ أَكْلِ طَعَامٍ أَوْ نَحْوِهِ وَمَنْ يَخْضُرُهُ
 نَيْتُهُ عِنْدَ الشَّرُوعِ لَا يَجُوزُ بِهَا الصَّلَاةُ، وَكَذَا فِي الرُّكَاةِ يُشْتَرَطُ عِنْدَ الْإِعْطَاءِ أَوْ الْعِزْلِ، وَفِي الْحَجِّ عِنْدَ
 الْإِحْرَامِ، وَأَمَّا فِي الصَّوْمِ فَلَمَّا كَانَ فِي مُقَارَنَةِ النَّيَّةِ أَوَّلُهُ حَرْجٌ بَيْنَ أَقَامِ الشَّرْعِ لَيْلَتَهُ مَقَامَهُ. وَ مُقَيَّدَةٌ
 بِالْمَحْمُودَةِ وَهِيَ هَذِهِ مَعَ التَّمْيِيدِ بِقَوْلِنَا مَعَ إِزَادَةِ إِتْمَامِهِ [42/a] أَوْ اسْتِمْرَارِهِ بِالتَّفْوِيزِ وَالاسْتِثْنَاءِ أَي
 بِشَرْطِ الصَّلَاحِ وَذَكَرَ "إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى" إِنْ لَمْ يَتَيَقَّنْ فِيهِ الصَّلَاحَ، كَمَا فِي كَفِّ النَّفْسِ عَنِ الرِّثَا إِلَى
 آخِرِ الْعُمُرِ مَثَلًا. وَإِنَّمَا لَمْ يَجْزِ الْحُكْمُ فِي الْإِتْمَامِ لِوُقُوعِهِ فِي وَقْتِ مُتْرَاخٍ فِيهِ خَطَرَانِ؛ خَطَرُ الْفَسَادِ، لَا
 يَدْرِي أَفِيهِ صِلَاحٌ أَمْ فَسَادٌ فَلَزِمَ التَّفْوِيزُ، وَخَطَرُ عَدَمِ الْوُصُولِ، لَا يَدْرِي أَيُوصَلُ إِلَيْهِ أَمْ لَا، فَلَزِمَ
 الْاسْتِثْنَاءُ ثُمَّ الْمُرَادُ بِهَمَا فَعْلُ الْقَلْبِ وَتَوَطُّبُهُ وَتَشْبِيهُهُ عَلَيْهِمَا لَا قَوْلَ اللِّسَانِ فَافْتَهُمَ ذَلِكَ فَإِنَّهُ مُهْمٌ جَدًّا.
 ثُمَّ إِنَّ مُقَابَلَةَ الْمُتَعَدِّدِ بِالْمُتَعَدِّدِ يُوجِبُ التَّوْزِيعَ، فَالْمَعْنَى "إِنَّمَا كُتِبَ عَمَلٌ بَيْنِيَّةً".

وَ"امْرُؤٌ" وَ"مَرْءٌ" بِمَعْنَى "رَجُلٌ"، وَلَا جَمْعَ مِنْ لَفْظِهِمَا، وَكَلِمَةُ "مَا" فِي "مَا نَوَى" مُوَصُولَةٌ أَوْ
 مُوَصُوفَةٌ أَوْ مُصَدَّرِيَّةٌ، وَ"الْفَاءُ" لِلتَّعْقِيبِ وَالتَّفْرِيعِ، وَ"مَنْ" فِي الْمَوْضِعَيْنِ شَرْطِيَّةٌ أَوْ مُوَصُولَةٌ أَوْ مُوَصُوفَةٌ،
 وَكَانَتْ فِي الْمَوْضِعَيْنِ إِذَا تَامَتْ أَوْ نَاقِصَةً، وَ"الْهَجْرَةُ" فِي اللَّعَةِ الْخُرُوجُ مِنْ أَرْضٍ إِلَى أُخْرَى، وَفَعْلُهُ
 "هَاجَرَ". وَفِي الشَّرْعِ تَرَكُ الْوَطَنِ وَالْإِنْتِقَالَ إِلَى الْمَدِينَةِ لِنُصْرَةِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَتْ فَرْضًا إِلَى أَنْ
 فَتَحَ مَكَّةَ شَرَفَهَا اللَّهُ تَعَالَى، وَ"دُنْيَا" غَيْرُ مَنْوُونَةٍ، تَأْنِيثُ "أَدْنَى" أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنَ "الدُّنُوِّ" بِمَعْنَى الْقُرْبِ
 أَي الدَّارُ الدُّنْيَا أَوْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا، وَإِنَّمَا جَازَ تَأْنِيثُهُ بِدُونَ اللَّامِ وَالْإِضَافَةِ، وَاسْتِعْمَالُهُ بِدُونَ أَحَدِ الثَّلَاثَةِ مَعَ
 امْتِنَاعِهِمَا فِي أَفْعَلِ التَّفْضِيلِ لِأَنَّهَا خُلِعَتْ عَنْهَا الْوَصْفِيَّةُ، وَأُجْرِيَتْ بِجَرَى الْأَسْمَاءِ، إِذِ الْمُرَادُ بِهَا فِي الشَّرْعِ
 الْحَظُّ الْعَاجِلُ أَي قَبْلَ الْمَوْتِ وَلِذَا قُلِبَتْ وَأُوذِيَ بِأَنَّ ذَلِكَ يَجُوزُ إِلَّا فِي "فَعْلَى" ⁵⁵ الْاسْمِيَّةِ، وَ"امْرَأَةٌ" وَ"مَرْءَةٌ"
 بِمَعْنَى، مُؤَنَّثًا "امْرِئٍ" وَ"مَرْءٍ"، وَ"مَا" فِي "مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ" مُوَصُولَةٌ أَوْ مُوَصُوفَةٌ.

⁵⁵ فِي الْأَصْلِ "الْفَعْلَى" وَالصَّحِيحُ مَا أَتَيْنَاهُ.

بَحْثُ الإِعْرَابِ:

"الأَعْمَالُ" مُبْتَدَأٌ "بِالنِّيَّاتِ" خَبَرُهُ أَيُّ مُتَحَقِّقَةً بِسَبَبِهَا أَوْ مُلَابَسَةٍ بِهَا، وَ"لِكُلِّ" خَبَرٌ مُقَدَّمٌ لِمَا، وَمَفْعُولٌ "نَوَى" مُقَدَّرٌ إِنْ كَانَتْ "مَا" مُؤْصُولَةً أَوْ مُؤْصُوفَةً وَمَشْرُوكٌ إِنْ كَانَتْ مَصْدَرِيَّةً.

و"مَنْ" [42/b] فِي الْمَوْضِعَيْنِ مُبْتَدَأٌ "كَانَتْ" خَبَرُهُ إِنْ كَانَ لِلشَّرْطِ لِأَنَّ الْأَصْحَحَ أَنَّ الْخَبَرَ هُوَ الْجُمْلَةُ الشَّرْطِيَّةُ وَحَدَّهَا، بَيَّنَّهُ ابْنُ هِشَامٍ⁵⁶ فِي مُعْنَى اللَّيْبِ⁵⁷ أَوْ صِلَةٍ أَوْ صِفَةٍ. وَ"إِلَى" الْأُولَى صِلَةٌ الْهَجْرَةَ الْمَذْكُورَةَ إِنْ كَانَتْ تَامَةً، وَصِلَةٌ الْهَجْرَةَ الْمَقْدَّرَةَ إِنْ كَانَتْ نَاقِصَةً، وَالثَّالِثَةُ صِلَةٌ الْهَجْرَةَ الْمَقْدَّرَةَ لِأَنَّهُ خَبَرٌ، وَالْجُمْلَةُ خَزَاءُ الشَّرْطِ أَوْ خَبَرُ الْمُبْتَدَأِ، وَكَذَا قَوْلُهُ "إِلَى دُنْيَا" وَ"إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ"، وَ"يُصِيبُهَا" صِفَةٌ دُنْيَا، وَ"يَتَزَوَّجُهَا" صِفَةٌ امْرَأَةٍ.

بَحْثُ الْبِلَاغَةِ:

الْقَصْرُ فِي الْجُمْلَةِ الْأُولَى قَصْرُ الْمُؤْصُوفِ عَلَى الصِّفَةِ⁵⁸ إِفْرَادًا أَيُّ كُلِّ عَمَلٍ مَقْصُورٌ عَلَى التَّحْقِيقِ بِالنِّيَّةِ لَا يَتَجَاوَزُ إِلَى التَّحْقِيقِ بِلَا نِيَّةٍ، وَفِي الثَّانِيَةِ قَصْرُ الصِّفَةِ⁵⁹ عَلَى الْمُؤْصُوفِ⁶⁰ إِفْرَادًا أَيُّضًا أَيُّ: الْحُصُولُ وَالنَّفْعُ فِي أَعْمَالِ الْمَرْءِ مَقْصُورَانِ عَلَى مَا نَوَاهُ مِنْهَا لَا يَتَجَاوَزَانِ إِلَى غَيْرِ مَا نَوَاهُ مِنْهَا، وَالْأَوَّلُ يُفِيدُ اشْتِرَاطَ أَصْلِ النِّيَّةِ لِكُونِهَا فِيهَا مُطْلَقَةً وَالثَّانِيَةُ تُفِيدُ اشْتِرَاطَ تَعْيِينِهَا وَكَوْنِ النَّفْعِ وَالثَّوَابِ بِقَدْرِهَا زِيَادَةً وَنُقْصَانًا لِاعْتِبَارِ الضَّمِيرِ فِي "نَوَى" وَكَوْنِ "مَا" عَامَّةً، فَإِذَا صَلَّى رَجُلٌ مَثَلًا رَكَعَتَيْنِ فِي وَقْتِ الْفَجْرِ يَنْوِي

⁵⁶ هو أبو محمد عبد الله جمال الدين بن يوسف بن أحمد بن عبد الله بن هشام الأنصاري المصري (708 هـ / 1309 م - 761 هـ / 1360 م)، من أئمة النحو، من أشهر مؤلفاته: الإعراب عن قواعد الإعراب، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، شذور الذهب، مغني اللبيب عن كتب الأعراب، قطر الندى وبل الصدى وشرحه، شرح التسهيل لابن مالك، والكواكب الدرية في شرح اللمحة البدرية لأبي حيان. انظر: مقدمة أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت، ص. 6-9؛ وابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، دار الجيل، بيروت 1993، 2/308-310.

⁵⁷ انظر: مغني اللبيب عن كتب الأعراب لابن هشام الأنصاري، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت 1991، 1/358.

⁵⁸ المسند به

⁵⁹ المسند به

⁶⁰ المسند إليه

الصَّلَاةَ مُطْلَقَةً يَكُونُ تَفْصِيلاً لَا فَرَضًا، لِأَنَّ مَا نَوَى مُطْلَقُ الصَّلَاةِ لَا فَرَضُ الْوَقْتِ فَيُحْمَلُ عَلَى التَّفْصِيلِ لِعَدَمِ زِيَادَةِ عَلَى مُطْلَقِ الصَّلَاةِ بِقَيْدِ وُجُودِيٍّ، وَلِأَنَّ الشَّرْعَ وَسَّعَ بَابَ التَّفْصِيلِ رَحْمَةً وَلُطْفًا لِلْعِبَادِ فَجَعَلَ مُطْلَقَ النِّيَّةِ تَعْيِينًا لَهُ، وَلَوْ دَخَلَ جُنُبُ الْحَمَامِ يَنْوِي رَفْعَ الْجَنَابَةِ وَسُرُورَ الْحَمَامِيِّ وَإِبَاحَةَ دُخُولِ الْمَسْجِدِ وَمَسَّ الْمُصْحَفِ يَحْضُلُ لَهُ نَوَابُ أَرْبَعَةِ أَعْمَالٍ، فَالدُّخُولُ وَإِنْ كَانَ عَمَلًا وَاحِدًا يَصِيرُ أَرْبَعَةً بِالنِّيَّاتِ الْأَرْبَعِ اغْتِيَابًا وَحُكْمًا، وَإِنْ يَنْوِي بَعْضَ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ يَحْضُلُ لَهُ التَّوَابُ بِقَدْرِ مَا نَوَى، وَالبَاقِي وَإِنْ حَصَلَ لَمْ يَحْضُلْ نَوَابُهُ لِعَدَمِ نِيَّتِهِ، وَتَقْدِيمُ الْحَبْرِ فِي الْجُمْلَةِ الثَّانِيَةِ لِلَاخْتِزَارِ عَنِ الْإِضْمَارِ قَبْلَ الذِّكْرِ، وَإِنَّمَا وَضِعَ الظَّاهِرُ فِي الشَّرْطِيَّةِ الْأُولَى أَعْيُنِي "إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ" مُوَضِّعَ الْمُضْمَرِ أَعْيُنِي "إِلَيْهِمَا" [43/a] اسْتِئْذَانًا وَاخْتِزَارًا عَنِ الْجَمْعِ فِي الضَّمِيرِ لِمَا رُوِيَ أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْكَرَ عَلَى خَطِيبٍ قَالَ "وَمَنْ يَعْصِيهِمَا" ⁶¹ فَقَدْ عَوَى "فَقَالَ: "بِئْسَ الْخَطِيبُ أَنْتَ" ⁶² وَلَمَّا انْتَفَى هَذَا فِي الشَّرْطِيَّةِ الثَّانِيَةِ وَاسْتَكْرَهَ إِعَادَةَ الدُّنْيَا وَالْمَرْأَةَ قَالَ "إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ" وَلَمْ يَقُلْ "إِلَيْهِمَا" مَعَ كَوْنِهِ أَخْصَرَ لِمَكَانٍ "أَوْ" فَإِنَّهَا وَإِنْ كَانَتْ لَمَنْعِ الْخُلُوقِ هَهُنَا لَا يَفْتَضِي الْجَمْعَ. وَإِنَّمَا أَفْرَدَ ذِكْرَ الْمَرْأَةِ مَعَ دُخُولِهَا فِي الدُّنْيَا بِدَلِيلِ قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ "الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَخَيْرٌ مَتَاعِهَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ" ⁶³ تَنْبِيْهَا عَلَى زِيَادَةِ التَّخْذِيرِ مِنْهَا لِعِظَمِ ضَرَرِهَا، وَ فِي الْحَدِيثِ: "مَا تَرَكَتْ بَعْدِي فِتْنَةٌ أَضَرَّ عَلَى الرَّجَالِ مِنَ النِّسَاءِ" ⁶⁴، أَوْ لِيُؤْوِدَ هَذَا الْحَدِيثُ فِي رَجُلٍ خَطَبَ امْرَأَةً بِمَكَّةَ فَهَاجَرَتْ إِلَى الْمَدِينَةِ فَتَبِعَهَا الرَّجُلُ رَغْبَةً فِي نِكَاحِهَا فَسُمِّيَ مُهَاجِرٌ أُمَّ قَيْسٍ، فَأَفْرَدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ ذِكْرَ الْمَرْأَةِ تَوْبِيْحًا لَهُ عَلَى صَنْبِعِهِ وَتَنْبِيْهَا لَهُ عَلَى الْإِنَابَةِ عَنْ ذَلِكَ وَتَذَكِيرًا لِأَهْلِ الْاِغْتِيَابِ، وَأَمَّا ذِكْرُ "مَا" دُونَ "مَنْ" فَلَاشْتِمَالِهِ عَلَى مَا لَا يَعْقِلُ أَكْثَرَ وَكَوْنِ الْمَرْأَةِ لِتَفْصِيلِ عَقْلِهَا وَدِينِهَا بِمَنْزِلَةِ مَا لَا يَعْقِلُ وَوَجْهَ تَرْبُّبِ الشَّرْطِيَّتَيْنِ وَتَفَرُّعِهِمَا بِمَا قَبْلَهَا هُوَ أَنَّ حَاصِلَهُمَا فَلَمَّا كَانَ مَنْفَعَةُ الْعَمَلِ وَتَوَابُهُ مَشْرُوطَةً بِالنِّيَّةِ فَمَنْ هَاجَرَ بِالنِّيَّةِ مَثَلًا فَلَهُ تَوَابٌ عَظِيمٌ، وَمَنْ هَاجَرَ بِلَا نِيَّةٍ بِأَنْ يُرِيدَ بِهَا حَطًّا عَاجِلًا فَلَا تَوَابَ لَهُ فِي الْآخِرَةِ أَصْلًا.

⁶¹ في الأصل "يعصيهما" والصحيح ما أثبتناه.

⁶² الحديث: "أَنَّ رَجُلًا خَطَبَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، فَقَدْ رَشَدَ، وَمَنْ يَعْصِيهِمَا، فَقَدْ عَوَى، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "بِئْسَ الْخَطِيبُ أَنْتَ، قُلْ: وَمَنْ يَعْصِي اللَّهَ وَرَسُولَهُ" ورد في مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة 2001، 182/30؛ وفي صحيح مسلم، الجمعة، 48، وغيرها.

⁶³ الحديث في المعجم الكبير للطبراني، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية، القاهرة 1994، 26/13؛ وفي المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم لأبي نعيم الإصفهاني، دار الكتب العلمية، بيروت 1996، 141/4.

⁶⁴ الحديث في صحيح البخاري، النكاح، 17؛ وفي صحيح مسلم، الذكر، 97؛ وفي سنن الترمذي، أدب، 31.

ثُمَّ الْمُرَادُ بِالْأَعْمَالِ "إِنَّمَا الطَّاعَاتُ فَتَقَطُّ وَهِيَ مَا شَرَعَ لِلتَّقَرُّبِ بِهِ بِالذَّاتِ لِتَبَادُرِ الذَّهْنِ مِنَ الْأَعْمَالِ إِلَيْهَا بِسَبَبِ غَلْبَةِ اسْتِعْمَالِهَا عِنْدَ الْإِطْلَاقِ فِيهَا أَوْ مَا يَعْمُرُهَا، وَالْمُبَاحَاتُ لِكَوْنِهِ أَقْرَبَ إِلَى الْمَعْنَى الْمَوْضُوعِ لَهُ وَأَقْيَدُ دُونَ الْمَنَاهِي لِأَنَّ النَّيَّةَ لَا تُؤَثِّرُ فِيهَا نَفْعًا بِالْإِجْمَاعِ، مَثَلًا مَنْ يَعْتَابُ مُرَاعَاةً لِقَلْبٍ غَيْرِهِ أَوْ يَتَصَدَّقُ مِنْ مَالٍ حَرَامٍ طَلَبًا لِلثَّوَابِ فَهُوَ آتِمٌ لَا تَنْفَعُهُ النَّيَّةُ عِلْمٌ أَوْ جَهْلٌ بَلْ يَرِيدُ إِنَّمَا بِخِلَافِ الْمُبَاحِ فَإِنَّهُ بِالنَّيَّةِ يَصِيرُ طَاعَةً، وَمِنَ النَّيَّةِ مَعْنَاهَا الشَّرْعِيَّةُ فَيَكُونُ [43/b] كَالْعَمَلِ عَلَى الْمَعْنَى الْأُولَى مَجَازًا لِعَوْنًا مِنْ قَبِيلِ ذِكْرِ الْمُطْلَقِ وَإِزَادَةِ الْمُقْبَدَةِ، إِذِ الْمَعْنَى اللَّغَوِيَّةُ مُعْتَبَرٌ فِي الْمَعْنَى الشَّرْعِيَّةِ مَعَ زِيَادَةِ قَبِيلِنَهُمَا عُمُومٌ وَخُصُوصٌ مُطْلَقٌ، وَعَلَى الْوَجْهِ الثَّانِي لَا بُدَّ مِنْ تَأْوِيلٍ لِأَنَّ الْمُبَاحَ يُوجَدُ وَيَسْتَرْتَبُ عَلَيْهِ حُكْمٌ بِدُونِ النَّيَّةِ الشَّرْعِيَّةِ كَالْبَيْعِ مَثَلًا، فَإِنَّهُ يُوجَدُ بِالْإِجَابِ وَالْقَبُولِ مِنَ الْأَهْلِ فِي الْمَحَلِّ⁶⁶، وَيَسْتَرْتَبُ عَلَيْهِ الْمُلْكُ بِدُونِ نِيَّةٍ شَرْعِيَّةٍ، وَالتَّأْوِيلُ إِنَّمَا بَأَنْ يُشَبَّهَ وَجُودُ مَا لَا نِيَّةَ لَهُ مِنَ الْأَعْمَالِ بِعَدَمِهِ فِي خُلُوهِ عَنْ إِفَادَةِ النَّفْعِ وَالثَّوَابِ فِي الْآخِرَةِ، فَيُنْفَى عَنْهُ الْوُجُودُ وَيُحْصَرُ فِي الْمُنْفِيَةِ كَمَا يُقَالُ لِكَلَامٍ لَا يُفِيدُ الْمَقْصُودَ "لَيْسَ بِكَلَامٍ" وَلِلْكَالِمِ الْمُنْفِيَةِ، "هَذَا هُوَ الْكَلَامُ" لِأَنَّ وَضْعَ الْكَلَامِ لِلْإِفَادَةِ، فَإِذَا لَمْ يَحْصُلِ الْمُرْضُ مِنْ وَجُودِ شَيْءٍ فَهُوَ وَعَدَمُهُ سَوَاءٌ، عَلَى أَنَّهُ قَدْ يُنْفَى عَنْ فَايِتِ الْكَمَالِ اسْمُهُ كَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "لَا صَلَاةَ لِحَارِ الْمَسْجِدِ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ"⁶⁷، فَإِنَّ صَلَاتَهُ فِي الْبَيْتِ لِمَا فَاتَهَا كَثْرَةُ الثَّوَابِ وَإِنْ حَصَلَ أَصْلُهُ نُفِي عَنْهُ اسْمُ الصَّلَاةِ، وَكَقَوْلِهِمْ "لَا فَيَّ إِلَّا عَلَيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ"⁶⁸، أَوْ بَأَنْ يُعَدَّرَ مُضَافًا مِثْلَ "إِنَّمَا ثَوَابُ الْأَعْمَالِ" أَوْ مُتَعَلِّقًا خَاصًّا نَحْوَ "مَقْبُولَةٌ بِالنِّيَّاتِ"، وَلَمَّا كَانَ لَأَمْ "لِكُلِّ امْرِي" لِإِلْتِفَاعِ لَمْ يَخْتَجِ فِيهِ إِلَى مَا ذُكِرَ وَإِلَّا احْتِيَجَ إِلَى تَقْدِيرٍ مِنْ أَعْمَالِهِ لِثُبُوتِ الشَّفَاعَةِ وَنَفْعِ دُعَاءِ الْأَحْيَاءِ وَصَدَقَاتِهِمْ لِلْأَمْوَاتِ عِنْدَ أَهْلِ الْحَقِّ، وَقَوْلُهُ "فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى" لَيْسَ عَلَى ظَاهِرِهِ لِأَنَّ اللَّهَ مُنَزَّهٌ عَنِ الْمَكَانِ بِالْجِهَةِ فَلَا يُتَصَوَّرُ الْمَشْيُ وَالانْتِقَالُ إِلَيْهِ تَعَالَى، فَالْمُرَادُ بِذِكْرِهِ تَعَالَى تَعْظِيمُ الرَّسُولِ بِأَنْ يَجْعَلَ الْهَجْرَةَ إِلَيْهِ هِجْرَةً إِلَيْهِ تَعَالَى فَرَضًا لِكَوْنِهَا مُؤَدِّيَّةٌ إِلَى رِضَائِهِ وَفَرِيَّتِهِ وَإِحْسَانِهِ، فَيَكُونُ عَطْفًا وَ"إِلَى الرَّسُولِ" لِلْبَيَانِ، كَمَا فِي

⁶⁵ هذا شروع في الفوائد البيانية.

⁶⁶ وكذا ذات الطاعة يوجد بدون نية وإن لم يترتب عليها حكمها لعدم وصفها بلان نية.

⁶⁷ الحديث في سنن الدارقطني، تحقيق شعيب الارنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت 2004، 292/2؛ وفي المستدرک علی الصحیحین للحاکم النیسابوری، دار الکتب العلمیة، بیروت 1990، 373/1؛ وفي السنن الکبری للبيهقي، 81/3.

⁶⁸ انظر: عمدة القاري شرح صحيح البخاري للعيني، دار إحياء التراث العربي، بيروت، 245/21؛ وفيض القدير شرح الجامع الصغير للمناوي، دار الکتب العلمیة بیروت 1994، 553/6؛

قَوْلِهِمْ "أَعْجَبَنِي زَيْدٌ وَكَرُمُهُ" وَكَمَا قَالُوا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: " فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ" ⁶⁹ الْآيَةُ، وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ تَقْدِيرُهُ "إِلَى نُصْرَةِ دِينِ اللَّهِ تَعَالَى" [44/a] ثُمَّ إِنَّ اتِّحَادَ الشَّرْطِ وَالْجَزَاءِ وَالْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ لَا يَجُوزُ بِلَا تَأْوِيلٍ لِعَدَمِ الْفَائِدَةِ وَتَأْوِيلُهُ: إِنَّهُمْ يُرِيدُونَ بِالثَّانِي التَّعْظِيمَ أَوْ التَّخْفِيرَ بِحَسَبِ الْمَقَامِ بِأَنَّ اشْتِهَارَ مَذْلُومِهِ بِأَحَدِهِمَا فَيَكُونُ جَازًا مُرْسَلًا مِنْ قِبَلِ ذِكْرِ الْمَلْزُومِ وَإِرَادَةِ اللَّازِمِ كَقَوْلِ بَعْضِ الْعَارِفِينَ: "إِلَهِي كَيْفَ أَدْعُوكَ وَأَنَا أَنَا وَكَيْفَ أَقْطَعُ رَجَائِي عَنْكَ وَأَنْتَ أَنْتَ" ⁷⁰ فَيَكُونُ الْمَعْنَى فِي الْأُولَى فَهَجْرَتُهُ عَظِيمَةً شَرِيفَةً مَقْبُولَةً عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى وَفِي الثَّانِي فَهَجْرَتُهُ حَقِيرَةً خَسِيسَةً دُونَ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى.

بَحْثُ الشَّرْحِ:

كُلُّ طَاعَةٍ أَوْ كُلِّ فِعْلٍ اخْتِيَارِيٍّ مَشْرُوعٍ مُبَاحٍ أَوْ مَنذُوبٍ أَوْ سُنَّةٍ أَوْ وَاجِبٍ أَوْ فَرَضٍ لَا يُوْجَدُ وَلَا يُقْبَلُ وَلَا يُثَابُ عَلَيْهِ إِلَّا بِالنِّيَّةِ، أَيُّ بِقَصْدِ الثَّرْوَةِ الْمُقَارِنِ لَهُ حَقِيقَةً أَوْ حُكْمًا، وَإِنَّ التَّعْيِينَ شَرْطٌ فِي النِّيَّةِ، وَإِنَّ ثَوَابَ الْأَعْمَالِ يَزِيدُ بِزِيَادَةِ النِّيَّةِ وَيَنْقُصُ بِنُقْصَانِهَا، فَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ مِنْ وَطَنِهِ إِلَى مَدِينَةِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَثَلًا لَطَلَبِ رِضَاءِ اللَّهِ تَعَالَى وَنُصْرَةِ رَسُولِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُوْجَدُ لَهُ فَيَحْصُلُ لَهُ ثَوَابٌ عَظِيمٌ، وَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ إِلَيْهَا لِحِظٍّ عَاجِلٍ لَا يُوْجَدُ لَهُ نِيَّةٌ فَلَا يَحْصُلُ لَهُ ثَوَابٌ أَصْلًا.

بَحْثُ الْأَحْكَامِ:

اسْتَنْبَطَ مِنْ هَذَا الْحَدِيثِ أَحْكَامٌ كَثِيرَةٌ؛

مِنْهَا: اشْتِرَاطُ النِّيَّةِ فِي قَبُولِ الْأَعْمَالِ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى وَثَوَابُهَا ... إلخ.

وَمِنْهَا: اشْتِرَاطُ التَّعْيِينِ فِي النِّيَّةِ، مَثَلًا لَا بُدَّ فِي الصَّلَوَاتِ الْمَفْرُوضَةِ نِيَّةُ الْفَرَضِ وَكَوْنِهِ أَدَاءً أَوْ قَضَاءً، بِأَنْ يَنْوِيَ فَرَضَ هَذَا الظُّهْرِ مَثَلًا أَوْ فَرَضَ فَجْرِ الْيَوْمِ وَفَرَضَ مَغْرِبِ اللَّيْلَةِ أَوْ فَرَضَ الْوَقْتِ، إِلَّا فِي الْجُمُعَةِ يَنْوِيَ فِيهَا فَرَضَ الْجُمُعَةِ لِلَاخْتِلَافِ فِي فَرَضِ الْوَقْتِ، وَ فِي الْقَضَاءِ يَنْوِيَ فَرَضَ أَوَّلِ فَجْرِ عَلَيٍّ مَثَلًا أَوْ آخِرَهُ أَوْ فَجْرَ يَوْمِ كَذَا، وَلَوْ نَوَى فَرَضَ الْفَجْرِ فَقَطْ لَا يَفْعَلُ عَنِ الْفَرَضِ لِشُمُولِهِ الْأَدَاءِ وَالْقَضَاءِ، وَمِنْ هَذَا عِلْمٌ أَنَّ قَوْلَ مَنْ يَشْتَرِطُ التَّعْيِينَ فِي نِيَّةِ السُّنَنِ الْمُؤَكَّدَةِ قَوِيٌّ دُونَ مَنْ [44/b] يَكْتَفِي بِمُجَرَّدِ نِيَّةِ الصَّلَاةِ.

وَمِنْهَا: إِزْدِيَادُ الثَّوَابِ بِإِزْدِيَادِ النِّيَّةِ وَنُقْصَانُهُ بِنُقْصَانِهَا وَقَدْ مَرَّ.

⁶⁹ سورة الأنفال، 41/8.

⁷⁰ لم أعر على قائله في المصادر التي بين يدي.

ومنها: فَسَادُ عَمَلِ الرَّيَاءِ الْمُحْصَنِ أَوْ مَعَ نِيَّةِ التَّقَرُّبِ بِحَيْثُ إِذَا انْفَرَدَتْ لَا يَبْعَثُ عَلَى الْعَمَلِ لِعَدَمِ النِّيَّةِ وَأَمَّا إِذَا انْبَعَثَ عَلَى أَصْلِهِ لَا عَلَى تَحْسِينِهِ بَلِ الْبَاعِثُ عَلَيْهِ الرَّيَاءُ يَصِحُّ⁷¹ أَصْلُ الْعَمَلِ وَيُنَابِثُ عَلَيْهِ دُونَ حَسَنَةِ بَلِ يُحَاسِبُ عَلَيْهِ.

ومنها: فَسَادُ نِيَّةٍ مِنْ⁷² يُعَلِّمُ الْعِلْمَ لِلشُّفَهَاءِ وَالْأَشْرَارِ الْقَاصِرِينَ هَمَّهُمْ عَلَى مَهَارَاتِ الْعُلَمَاءِ، وَاسْتِحَالَةٍ⁷³ وَجُوهِ النَّاسِ وَجَمْعِ حُطَامِ الدُّنْيَا، أَوْ التَّقَرُّبِ إِلَى السَّلَاطِينِ لِتَقْلِيدِهِمُ الْقَضَاءِ أَوْ التَّدْرِيسِ أَوْ غَيْرِهِمَا مَعَ عِلْمِهِ بِفَسَادِ نِيَّتِهِ وَمُشَاهَدَةِ أَنْوَاعِ الْمَعَاصِي مِنْ أَقْوَالِهِ وَأَفْعَالِهِ وَبِي مَطْعَمِهِ وَمَلْبَسِهِ وَمَكْسِيهِ.

ومنها: فَسَادُ نِيَّةِ شَبَعَانَ وَحَدَّ طَعَامًا يَلْتَدُّ بِهِ فِي لَيْلَةٍ وَلَمْ يَكُنْ مِنْ نِيَّتِهَا صَوْمَ الْغَدِ فَاشْتَهَتْ نَفْسُهُ أَكْلَهُ لِلاِسْتِلْدَاذِ وَهُوَ أَنَّهُ حَرَامٌ فَنَوَى الصَّوْمَ لِيُجَلَ لَهُ الْأَكْلُ وَيَقْضِي شَهْوَتَهُ، لِأَنَّ الْمُعْتَبَرَ فِي كَيْلِ مُعَيَّنِي النِّيَّةِ كَوْنُهَا بَاعِثَةً عَلَى الْعَمَلِ لَا مُحَرِّدَةً حَدِيثِ النَّفْسِ وَمَعْرِفَةِ الْعَمَلِ، وَمَعْلُومٌ أَنَّ الْبَاعِثَ الْأَصْلِيَّ عَلَى الصَّوْمِ قَضَاءُ الشَّهْوَةِ لَا التَّقَرُّبِ، وَكَذَا مَنْ يُجَامِعُ أَوْ يَأْكُلُ أَوْ يَنَامُ لِلشَّهْوَةِ وَيَخْطُرُ بِبَالِهِ حُصُولُ وَلَدٍ وَعَضُّ الْبَصْرِ وَقَضَاءُ حَقِّ الْمَرْأَةِ، أَوْ التَّقْوَى لِلْعِبَادَةِ أَوْ الْاسْتِرَاحَةَ لِلنَّشَاطِ لَهَا، وَرَبَّمَا يَقُولُ ذَلِكَ بِلِسَانِهِ وَيَعْلَمُ مِنْ خَالِهِ أَنَّهُ لَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَهْوَةٌ لَا يُقْدِمُ عَلَى هَذِهِ الْأَحْوَالِ بِمُحَرِّرِ هَذِهِ الْخَوَاطِرِ، وَأُظْهِرُ بِطُلَانًا مِنْ هَذِهِ كُلِّهَا مَنْ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ بِدَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ، وَيَخْطُرُ بِبَالِهِ وَيَقُولُ بِلِسَانِهِ إِنِّي أَقْرَأُ حَسْبَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَآخُذُ الدَّرَاهِمَ صِلَةً مُحْضَةً وَصَدَقَةً مُبْتَدَأَةً، وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَنَّهُ لَوْ لَمْ يُدْفَعْ إِلَيْهِ تِلْكَ الدَّرَاهِمُ لَا يَقْرَأُ فَأَنَّى تُوجَدُ النِّيَّةُ، وَكَيْتَ شِعْرِي مَا يُعْطَى لِصَاحِبِ الدَّرَاهِمِ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ وَلَمْ يَسْتَحِقَّ بِهِدِهِ الْقِرَاءَةَ نَوَابًا أَصْلًا لِخُلُوقِهَا [45/a] عَنِ النِّيَّةِ، وَالْإِجْمَاعِ عَلَى أَنَّ لَا نَوَابَ لِلْعَمَلِ بِدُونِ النِّيَّةِ.

بَحْثُ السُّؤَالِ:

فَإِنْ قُلْتَ كَيْفَ يَسْتَقِيمُ الْحَضَرُ فِي "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ" إلخ، وَقَدْ جَاءَ فِي الْأَخْبَارِ الصَّحِيحَةِ أَنَّ بَعْضَ الْأَعْمَالِ يُنَابِثُ عَلَيْهِ بِلا نِيَّةٍ، مِنْ جُمْلَتِهَا مَا جَاءَ فِي الصَّحِيحَيْنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مِنْ حَدِيثِ طَوِيلٍ فِي أَهْلِ الدُّكْرِ، ذَكَرَهُ فِي آخِرِهِ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى لِمَلَائِكَتِهِ: "أَشْهَدُكُمْ قَدْ عَفَرْتُمْ لَهُمْ فَيَقُولُ مَلَكٌ

⁷¹ الصَّحَّةُ فِي الْعِبَادَاتِ عِبَارَةٌ عَنْ كَوْنِهَا مَسْقُطَةً لِلْقَضَاءِ وَأَمَّا فِي الْمَعَامَلَاتِ فَعَنْ كَوْنِهَا سَبَبًا لِتَرْتِبِ الْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ عَلَيْهَا

كَالْمَلِكِ الْمُرْتَبِّ عَلَى الْبَيْعِ، وَالْبَطْلَانِ فِيهَا عَدَمُ صَحَّتِهَا.

⁷² وَيَنْتَشِرُ فِسَادُهُ إِلَى مَنْ خَلْفَهُ فَطَوَّبِي لِمَنْ إِذَا مَاتَ مَاتَ مَعَهُ ذَنْبُهُ.

⁷³ فِي الْأَصْلِ "اشْتِمَالَةٌ" وَالصَّحِيحُ مَا أَتَبْتَاهُ مِنَ الْحَاشِيَةِ.

رَبِّ فِيهِمْ فَلَا نَ لَيْسَ مِنْهُمْ وَإِنَّمَا جَاءَ لِحَاجَةٍ قَالَ تَعَالَى: هُمْ الْقَوْمُ لَا شَقِيَّ جَلِيصُهُمْ" ⁷⁴ ، دَلَّ هَذَا الْحَدِيثُ الشَّرِيفُ أَنَّ جُلُوسَهُ مَعَهُمْ لَمْ يَكُنْ بِنِيَّةٍ، وَمَعَ هَذَا قَدْ أُثْبِتَ عَلَيْهِمُ بِالْمَغْفِرَةِ، فُلْتُ الثَّوَابَ جَزَاءَ الْعِبَادَةِ، وَالْعَمَلُ بِلَا نِيَّةٍ لَا يَكُونُ عِبَادَةً إِجْمَاعًا، فَجُلُوسُهُ لَيْسَ بِعِبَادَةٍ فَكَيْفَ تَكُونُ مَغْفِرَةُ اللَّهِ تَعَالَى ثَوَابًا لَهُ، بَلْ هِيَ فَضْلٌ مَخْضٌ وَلُطْفٌ صِرْفٌ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى تَكْرِيمًا لِلْمُخْلِصِينَ وَتَشْرِيفًا لِلنَّوَابِغِ، وَقَسَّ عَلَى هَذَا أَمْثَالَهُ، فَالثَّوَابُ مَقْصُورٌ عَلَى الْمَنُوعِيِّ لَيْسَ إِلَّا، فَإِنْ قُلْتُ إِنَّ قَوْلَكَ الْمَعَاصِي لَا تُؤْتَرُ فِيهَا النَّيَّةُ مِمَّ، فَإِنَّ الْكَذِبَ حَرَامٌ بِلَا خِلَافٍ مَعَ أَنَّهُ يَجِلُّ بِنِيَّةِ الصُّلْحِ وَالْحَرْبِ وَدَفْعِ الظُّلْمِ وَإِحْيَاءِ الْحَقِّ، وَكَذَا الْأَكْلُ فَوْقَ الشَّبَعِ حَرَامٌ مَعَ أَنَّهُ يَجِلُّ بِنِيَّةِ الصَّوْمِ وَعَدَمِ اسْتِحْيَاءِ الصَّيْفِ، وَأَمْثَالُهُمَا كَثِيرَةٌ، فَهَذِهِ الْمَسَائِلُ تَدُلُّ عَلَى أَنَّ النَّيَّةَ مُؤْتَرَةٌ فِي الْمَعَاصِي أَيْضًا، فُلْتُ الْمَعَاصِي الَّتِي يُبَاحُ بِالنِّيَّةِ مَا نُهِى عَنْهُ لِعَيْنِهِ، وَبِالنِّيَّةِ يُرْوَلُ ذَلِكَ الْغَيْرُ إِنْ تُوَجَّدَ مَصْلَحَةٌ يَغْلِبُ حُسْنُهُ عَلَى قُبْحِ ذَلِكَ الْغَيْرِ فَيُبَاحُ، فَالْمُؤْتَرُ الْمُبِيحُ هُوَ زَوَالُ الْغَيْرِ أَوْ وُجُودُ الْمَصْلَحَةِ الْمَذْكُورَةِ لَا النَّيَّةُ ⁷⁵ .

مِثَالُ الْأَوَّلِ: الْأَكْلُ فَوْقَ الشَّبَعِ فَإِنَّهُ حَرَامٌ لِكُؤْنِهِ إِسْرَافًا وَتَضْيِيعًا بِلَا فَائِدَةٍ، فَإِذَا نَوَى الصَّوْمَ يَخْرُجُ عَنْ كُؤْنِهِ إِسْرَافًا فَيَجِلُّ.

وَمِثَالُ الثَّانِي: الْكَذِبُ فَإِنَّ حُرْمَتَهُ لِكُؤْنِهِ سَبَبًا لِضَرَرِ الْغَيْرِ، وَأَقْلُهُ اعْتِقَادُ [45/b] غَيْرِ الْوَاقِعِ، فَبِالنِّيَّاتِ الْمَذْكُورَةِ يَجُزِلُ مَصْلَحَةٌ عَظِيمَةٌ مِثْلُ حُصُولِ الْأَلْفَةِ وَاتِّقَاعِ الْعِدَاوَةِ، أَوْ إِعْلَاءِ كَلِمَةِ اللَّهِ تَعَالَى، أَوْ غَيْرِهِمَا فَيَضْمَحِلُّ ذَلِكَ الضَّرَرُ الْأَقْلُ بِحَبْنِ ذَلِكَ النَّفْعِ الْعَظِيمِ فَيَجِلُّ، بَلْ يُسْتَحَبُّ أَوْ يَجِبُ، فَاحْفَظْ هَذَا الْأَصْلَ فَإِنَّهُ نَفِيسٌ.

فَإِنْ قُلْتُ: الْحَنَفِيَّةُ دَكَّرُوا أَنَّ آدَاءَ رَمَضَانَ يَصِحُّ بِنِيَّةٍ مُطْلَقِ الصَّوْمِ وَنِيَّةِ النَّفْلِ أَوْ الْقَضَاءِ، وَكَذَا إِنْ قَاتَ يَوْمَانِ مِنْ رَمَضَانَ يَكْفِي نِيَّةُ قَضَاءِ رَمَضَانَ بِلَا تَعْيِينِ الْيَوْمِ، وَكَذَا فِي الْحَجِّ يَكْفِي نِيَّةُ الْحَجِّ بِلَا ذِكْرِ الْفَرْضِ، وَكُلُّ هَذَا يُخَالِفُ لِمَدْلُولِ هَذَا الْحَدِيثِ مِنْ اشْتِرَاطِ التَّعْيِينِ. قُلْتُ: أَمَّا آدَاءُ رَمَضَانَ فَلِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَمَّا عَيَّنَ الشَّهْرَ وَجَعَلَهُ مَعْيَارًا كَانَ الْإِطْلَاقُ فِيهِ تَعْيِينًا وَلَفًا الْخَطَأُ فِي الْوَصْفِ كَالْمُتَوَخَّجِ فِي الدَّارِ إِذَا نُودِيَ بِإِنْسَانٍ أَوْ تَعَيَّرَ اسْمُهُ، وَأَمَّا قَضَاؤُهُ فَلِأَنَّ السَّبَبَ وَهُوَ شَهُودُ الشَّهْرِ وَالْخِطَابَ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى

⁷⁴ الحديث في صحيح البخاري، الدعوات، 66؛ وصحيح مسلم، الذكر، 25؛ ومسند أحمد بن حنبل، 389/12.

⁷⁵ الحاصل أنَّ الطاعة بنية التقرب بثاب عليها، وبنية الدنيا معصية لأنها رياء وهو طلب الدنيا بعمل الآخرة، وبلا نية لأنه لا طاعة ولا معصية، والمباح بنية التقرب عبادة، وبنية الشر معصية وبدونها مباح محض، والمعصية بنية الشر يزيد إنهما كمن يزي امرأة للشهوة وقصد الأذى والفضاحة للمزنية أو لمتعلقها والافتخار بزناها، ونية الخير يزيد أيضا لأنها إما عن جهل ازالته فرض، وإما تخفيف واستهزاء وهما كفر وبلا نية معصية أيضا وإن كان أقل خبثا وعداها من الأولين.

"فَلْيَصُمْهُ"⁷⁶ لَمَّا كَانَا مُتَّحِدَيْنِ فِي أَيَّامِ رَمَضَانَ كَانَ صَوْمُهَا كَأَنَّهُ عِبَادَةٌ وَاحِدَةٌ، وَكَمَا أَنَّ شَهْرَ الشَّهْرِ سَبَبٌ⁷⁷ لِجَمِيعِ الصَّوْمِ، فَكَذَا كُلُّ يَوْمٍ بِخُصُوصِهِ سَبَبٌ لِصَوْمِهِ، فَبِهَذَا الْاِعْتِبَارِ لَزِمَ تَعَدُّ النَّيَّةِ، وَبِاِعْتِبَارِهِ الْأَوَّلِ لَمْ يَلْزِمِ التَّعْيِينَ عَمَلًا بِالسَّبَبَيْنِ، وَأَمَّا فِي الْحَجِّ فَلَمَّا كَانَ سَبَبُهُ وَهُوَ الْبَيْتُ وَاحِدًا دُونَ الْخِطَابِ، إِذْ خِطَابُ الْفَرَضِ غَيْرُ خِطَابِ النَّفْلِ وَلَمْ يُعَيَّنِ اللَّهُ تَعَالَى سَنَةً بِعَيْنِهَا كَمَا عَيَّنَ فِي الصَّوْمِ لَمْ يَتَأَدَّ الْفَرَضُ بِنِيَّةِ النَّفْلِ وَتَأَدَّى بِنِيَّةِ مُطْلَقِ الْحَجِّ، مَعَ أَنَّ فِيهِ دَلَالَةٌ التَّعْيِينِ، إِذِ الظَّاهِرُ أَنَّ لَا يَقْصِدُ النَّفْلَ وَعَلَيْهِ حُجَّةُ الْإِسْلَامِ.

بَحْثُ الْفَائِدَةِ:

الْفَائِدَةُ الْأُولَى فِي فَضِيلَةِ النَّيَّةِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: (وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ)⁷⁸، وَالْمُرَادُ بِتِلْكَ الْإِرَادَةِ هِيَ النَّيَّةُ، وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "مَنْ أَتَى فِرَاشَهُ وَهُوَ يَنْوِي أَنْ يَقُومَ يُصَلِّيَ مِنَ اللَّيْلِ فَعَلَبَتْهُ عَيْنُهُ حَتَّى أَصْبَحَ كُتِبَ لَهُ مَا [46/a] نَوَى وَكَانَ نَوْمُهُ صَدَقَةً عَلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ"⁷⁹، عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "مَنْ التَّمَسَّ رِضَاءَ اللَّهِ تَعَالَى بِسَخَطِ النَّاسِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ وَأَرْضَى عَنْهُ النَّاسَ، وَمَنْ التَّمَسَّ رِضَى النَّاسِ بِسَخَطِ اللَّهِ تَعَالَى [سَخِطَ]⁸⁰ عَلَيْهِ وَأَسَخَطَ عَلَيْهِ النَّاسَ"⁸¹، أَبُو الْبَيْتِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "يُؤْتَى بِالْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَعَهُ مِنْ الْحَسَنَاتِ أَمْثَالُ الْجِبَالِ فَيُنَادِي مُنَادٍ مَنْ كَانَ لَهُ عَلَى فُلَانٍ مَظْلَمَةٌ فَلْيَجِئْ فَلْيَأْخُذْ فَيَجِئْهُ أَنَسٌ فَيَأْخُذُونَ مِنْ حَسَنَاتِهِ حَتَّى لَا يَبْقَى لَهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ شَيْءٌ وَيَبْقَى الْعَبْدُ حَيْرَانَ فَيَقُولُ لَهُ رَبُّهُ إِنَّ لَكَ عِنْدِي كَنْزًا لَمْ أُطْلِعْ عَلَيْهِ مَلَائِكَتِي وَلَا أَحَدًا مِنْ خَلْقِي فَيَقُولُ يَا رَبِّ وَمَا هُوَ؟ فَيَقُولُ نَيْتُكَ الَّتِي كُنْتَ تَنْوِي مِنَ الْخَيْرِ

⁷⁶ سورة البقرة، 185/2.

⁷⁷ حتى إذا أفاق مجنون في يوم واحد من رمضان يلزمه قضاء الجميع.

⁷⁸ سورة الأنعام، 52/6.

⁷⁹ الحديث في السنن الكبرى للنسائي، قيام الليل، 624؛ وسنن ابن ماجه، إقامة الصلوات، 177؛ والسنن الكبرى للبيهقي، 22/3.

⁸⁰ سقطت من النسخة الأصلية والصحيح ما أثبتناه.

⁸¹ الحديث في صحيح ابن حبان، مؤسسة الرسالة، بيروت 1993، 510/1؛ ومسند الشهاب، مؤسسة الرسالة، بيروت 1986، 300/1.

كَتَبْتُهُ لَكَ سَبْعِينَ ضِعْفًا"⁸²، وَوَيْ فِي الْحَبْرِ: "يُؤْتَى بِالْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُعْطَى كِتَابَهُ بِبِمِسْنِهِ فَيَرَى فِيهِ الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ وَالْجِهَادَ وَالزَّكَاةَ وَالصَّدَقَةَ، فَيَقُولُ الْعَبْدُ فِي نَفْسِهِ مَا عَمِلْتُ مِنْ هَذَا شَيْئًا وَلَيْسَ هَذَا كِتَابِي فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى أَفَرَأَيْتَ كِتَابَكَ عَشْتِ دَهْرًا وَأَنْتَ تَقُولُ لَوْ كَانَ لِي مِنْ مَالٍ لَحَجَّجْتُ، وَلَوْ كَانَ لِي مَالٌ لَجَاهَدْتُ وَعَرَفْتُ أَنَّكَ صَادِقٌ فِي نَيْتِكَ وَأَعْطَيْتُكَ ثَوَابَ كُلِّهِ"⁸³، ذَكَرَهُ أَبُو اللَّيْثِ، ثُمَّ قَالَ إِنَّمَا يَظْهَرُ صِدْقُ النَّبِيِّ إِذَا لَمْ يَبْخُلْ بِالْقَلِيلِ الَّذِي عِنْدَهُ، فَلَوْ رَأَى حَاجًا مُنْقَطِعًا يَقُولُ فِي نَفْسِهِ لَوْ كَانَ لِي مَالٌ لَحَجَّجْتُ فَلَمَّا لَمْ يَكُنْ لِي مَالٌ إِلَّا هَذَانِ الدَّهْمَانِ دَفَعْتُهُمَا إِلَى هَذَا، وَعَلَى هَذَا الْقِيَاسِ، وَأَمَّا إِذَا بَخَلَ بِالْقَلِيلِ الَّذِي عِنْدَهُ فَيَعْلَمُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ لَوْ كَانَ عِنْدَهُ لَكَانَ يَبْخُلُ بِالْكَثِيرِ كَمَا يَبْخُلُ بِالْقَلِيلِ، فَلَا ثَوَابَ لَهُ فِي نَيْتِهِ، وَكَذَا الَّذِي يَقُولُ لَوْ كُنْتُ حَفِظْتُ الْقُرْآنَ لَقَرَأْتُهُ آتَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ فَإِنْ كَانَ يَقْرَأُ السُّورَةَ الَّتِي يَحْفَظُهَا آتَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ [46/b] فَيَعْلَمُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْهُ أَنَّ لَوْ كَانَ يَحْفَظُ الْبَاقِي لَكَانَ يَقْرَأُ فَيُعْطِيهِ فَضْلَ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ، وَإِنْ لَمْ يَقْرَأْ مَا عِنْدَهُ عَلِمَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ نَيْتَهُ غَيْرُ خَالِصَةٍ فَلَا ثَوَابَ لَهُ فِي نَيْتِهِ، قَالَ النَّوَوِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ: "كَانُوا يَتَعَلَّمُونَ النَّبِيَّةَ⁸⁴ لِلْعَمَلِ كَمَا يَتَعَلَّمُونَ الْعَمَلَ لِلْخَيْرِ"⁸⁵، وَقَالَ الْفَقِيهَ أَبُو اللَّيْثِ: "كَمْ نَائِمٌ يُكْتَبُ لَهُ أَجْرُ الْمُصَلِّينَ وَكَمْ مِنْ مُسْتَنْقِظٍ يُكْتَبُ مِنَ النَّائِمِينَ"⁸⁶، وَذَلِكَ أَنَّ رَجُلًا إِذَا كَانَ مِنْ عَادَتِهِ أَنْ يَقُومَ وَقَتَ السَّحْرِ وَيَتَوَضَّأَ وَيُصَلِّيَ حَتَّى يَطْلُعَ الْفَجْرُ فَنَامَ لَيْلَةً عَلَى تِلْكَ النَّبِيَّةِ فَعَلِبَهُ النَّوْمُ حَتَّى أَصْبَحَ فَاسْتَنْقِظَ فَحَزَنَ بِذَلِكَ وَاسْتَرْجَعَ، فَإِنَّهُ يُكْتَبُ مُصَلِّيًا وَيَبْلُغُ ثَوَابَ الْقَائِمِينَ بِنَيْتِهِ، وَأَمَّا إِذَا كَانَ الرَّجُلُ لَا يَقُومُ بِاللَّيْلِ فَظَنَّ أَنَّهُ قَدْ أَصْبَحَ فَقَامَ وَتَوَضَّأَ وَدَخَلَ، فَإِذَا هُوَ لَمْ يُصْبِحْ فَجَعَلَ يَنْتَظِرُ الصُّبْحَ وَيَقُولُ فِي نَفْسِهِ لَوْ عَلِمْتُ أَنَّهُ لَمْ يَطْلُعِ الْفَجْرُ لَمْ أَقُمْ مِنْ فِرَاشِي فَهَذَا الَّذِي يُكْتَبُ مِنَ النَّائِمِينَ وَهُوَ مُسْتَنْقِظٌ، وَرَزَقْنَا اللَّهُ تَعَالَى وَإِيَّاكُمْ السَّقِيَّةَ مِنْ نَوْمَةِ الْعَمَلَةِ.

82 الحديث في تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء والمرسلين للسمرقندي، تحقيق: يوسف علي بدوي، دار ابن كثير، دمشق 2000، ص. 481.

83 الحديث في تنبيه الغافلين للسمرقندي، ص. 481.

84 وهي الهمة بعمل لا حديث النفس فقط.

85 قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المرید إلى مقام التوحيد لأبي طالب محمد بن علي المكي، تحقيق عاصم إبراهيم الكيالي، دار الكتب العلمية، بيروت 2005، 268/2؛ وإحياء علوم الدين لأبي حامد الغزالي، دار المعرفة، بيروت، 361/4.

86 تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء والمرسلين للسمرقندي، ص. 484.

الفائدة الثانية في بيان سرّ قوله عليه السلام "بيته المؤمن خير من عمله"⁸⁷ قد أكثروا فيه القول، قال بعضهم إنَّ النية سرٌّ لا يطلع عليه إلا الله، والعمل ظاهرٌ، وعمل السرِّ أفضل لاسيما حاله دخول الرياء فيه، وقال آخر: إنَّ النية تدوم والأعمال لا تدوم لأنَّه ينوي أن يعمل الخير ما بقي ولا يستطيع أن يعمل الخير ما بقي، ولذا قيل⁸⁸ الخلود في الجنة جزاءُ النية لأنَّه كان نواياً أن يطيع الله تعالى أبداً لو بقي أبداً فلما اختزمتها المنيَّة دون نية جزاء الله تعالى عليها لا جزاء العمل، وإلا لكان مكثه في الجنة بقدر مدّة عمله أو أضعافه، وكذا الكافر لأنَّه لو كان مجازي بعمله لم يستحق السخيليد في النار إلا بقدر مدّة كفره غير أنه نوى أن يقيم على كفره أبداً لو بقي [47/a] أبداً فجزاء الله تعالى على نية. وقيل إنَّ النية يثاب عليها بلا عمل ولا يثاب على عمل بلا نية، فهذا دليل الأفضلية لأنَّه يدل على أن العمل كالجسم والنية كالروح، وقيل النية عمل القلب وعمل الأشراف أشرف، وقيل إنَّ المقصود من الطاعات تنوير القلب بها وتنوير القلب بالنية أكثر، وقيل لأنَّها تحتمل التعدد والكثرة في العمل الواحد فيصاعف أجر العمل الواحد بقدر النيات فيه كما سبق، ومثل ذلك لا يتأتى في العمل.

الفائدة الثالثة في أقسام النية: هي ثلاثة، ما كان باعته الخوف من عذاب الله تعالى وما كان باعته الرجاء والرغبة في نعم الله تعالى وحبته وما كان باعته إجلال الله تعالى وتَعْظيمه لذاته لا لأمرٍ سواه، الأوّلان وإن كانا من جملة النيات الصحيحة لأنَّهما ناشئان من الإيمان والميل إلى الموعود في الآخرة إلا أنَّهما نازلان جداً بالإضافة إلى الثالث، لأنَّ صاحبهما عامِلٌ لنفسه في الحقيقة فالعامل لأجل الجنة مثلاً مثلاً ليطيبه وفرجه، ودرجته درجة البله، وإنَّه لينالها بعمله إذ أكثر أهل الجنة البله، وأما عبادة ذوي الألباب فلا يجاوز ذكر الله تعالى والفكر حباً لجمالِهِ، وسائر الأعمال تكون مؤكّداً وروادف، وهؤلاء أرفع درجة من الالتفات إلى المنكوح والمطعوم في الجنة فإنَّهم لم يقصدها بل هم الذين يدعون ربهم بالعداة والعشيّ يريدون وجهه⁸⁹ فقط وثواب الناس بقدر نياتهم فلا جرم يتنعمون بالنظر إلى وجهه الكريم ويستخزون ممن يلتفت إلى وجوده الخور العين كما يستخز المُنعم بالخور⁹⁰ ممن يتنعم بالنظر إلى وجهه الصور المصنوعة من الطين، بل أشدُّ إذ لا مناسبة أصلاً بين جمال حضرة الرؤيبيّة

⁸⁷ الحديث في حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الإصهاني، دار الكتب العلمية، بيروت 1988، 455/3.

⁸⁸ ذكره الحسن رحمه الله.

⁸⁹ سورة الأنعام، 52/6.

⁹⁰ في الأصل "إلى الخور" والصحيح ما أثبتناه.

وَجَمَالَ الحُورِ العَيْنِ، بِخِلَافِ جَمَالِ [47/b] الحُورِ وَالصُّورَةِ المَذْكُورَةِ فَإِنَّ بَيْنَهُمَا مُنَاسَبَةً فِي الجُمْلَةِ. وَحَكَى بَعْضُهُمْ أَنَّهُ رَأَى رَبَّهُ فِي المَنَامِ فَقَالَ تَعَالَى لَهُ كُلُّ النَّاسِ يَطْلُبُونَ مِنِّي إِلَّا أَبَا يَزِيدَ ⁹¹ فَإِنَّهُ يَطْلُبُنِي. وَرُئِيَ الشُّبْلِيُّ ⁹² فِي المَنَامِ فَقِيلَ لَهُ مَا فَعَلَ اللهُ بِكَ فَقَالَ لَمْ يُطَالِنِي عَلَى الدَّعَاوَى بِالْبُرْهَانِ إِلَّا عَلَى قَوْلٍ وَاحِدٍ قُلْتُهُ مَرَّةً أَيْ خَسَارَةَ أَعْظَمَ مِنْ خُسْرَانِ الجَنَّةِ فَقَالَ أَيْ خَسَارَةَ أَعْظَمَ مِنْ لِقَائِي. وَبِالجُمْلَةِ أَقْرَبُ النَّاسِ إِلَى اللهِ تَعَالَى صَاحِبُ الثَّلَاثِ ثُمَّ الثَّانِي ثُمَّ الأوَّلُ لِوُضُوحِ مِثَالِهِ وَهُوَ أَنَّ ثَلَاثَةً يُخَدِّمُونَكَ، أَحَدُهُمْ خَوْفًا مِنْ ضَرَرِكَ، وَثَانِيهِمْ طَمَعًا لِإِحْسَانِكَ، وَثَالِثُهُمْ حُبًّا لَكَ وَاشْتِيَاقًا إِلَى جَمَالِكَ وَتَلَدُّدًا مِنْ خِدْمَتِكَ، فَضْلًا عَنْ ⁹³ رُؤْيَيْكَ وَمُجَالَسَتِكَ، فَظَاهِرٌ أَنَّ حُبَّكَ لِالثَّلَاثِ وَمَرَاتِبَتَهُ عِنْدَكَ لَيْسَ كَحُبِّكَ لِمَنْ يُرِيدُ غَيْرَكَ مِنْ إِحْسَانِكَ أَوْ دَفْعِ ضَرَرِكَ، بَلْ هُوَ أَكْرَمُ وَأَشَدُّ إِخْتِصَاصًا مِنَ الأوَّلَيْنِ.

الفائدة الرابعة فِي كَوْنِ النَّبِيِّ غَيْرِ دَاخِلَةٍ تَحْتَ الاختِيَارِ. اعْلَمْ أَنَّ النَّبِيَّ لَيْسَ هِيَ قَوْلُ القَائِلِ بِقَلْبِهِ أَوْ لِسَانِهِ نَوَيْتُ، بَلْ هِيَ اتِّبَاعُ القَلْبِ وَمِثْلُهُ إِلَى مَا ظَهَرَ لَهُ أَنَّ فِيهِ عَرَضٌ إِذَا عَاجَلًا أَوْ آجَلًا، وَالمِثْلُ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَا يُمَكِّنُ اخْتِرَاعُهُ وَاتِّسَابُهُ بِمُجَرَّدِ الإِرَادَةِ، بَلْ هِيَ كَقَوْلِ الشُّبْعَانِ: "نَوَيْتُ أَنْ أَشْتَهِيَ الطَّعَامَ" أَوْ قَوْلِ الفَارِغِ: "نَوَيْتُ أَنْ أَعْشَقَ فُلَانًا"، فَذَلِكَ مُحَالٌ، بَلِ النَّبِيُّ بَحْرِي بَحْرِي الفُتُوحِ مِنَ اللهِ تَعَالَى قَدْ يَتَسَيَّرُ فِي بَعْضِ الأَوْقَاتِ وَقَدْ يَتَعَدَّرُ، نَعَمْ مَنْ كَانَ العَالِبَ عَلَى قَلْبِهِ أَمْرُ الدِّينِ يَتَسَيَّرُ عَلَيْهِ فِي أَكْثَرِ الأَحْوَالِ إِحْضَارُ النَّبِيِّ لِلْخَيْرَاتِ، وَمَنْ مَالَ قَلْبُهُ إِلَى الدُّنْيَا وَعَلَبَتْ عَلَيْهِ لَمْ يَتَسَيَّرْ لَهُ ذَلِكَ، بَلْ لَا يَتَسَيَّرُ فِي الفُرَاقِ إِلَّا بِجُهْدٍ جَهِيدٍ، وَعَايَتُهُ أَنْ يَتَذَكَّرَ النَّارَ وَيُحَدِّثَ نَفْسَهُ عِقَابَهَا أَوْ نَعِيمَ الجَنَّةِ وَيُرْعَبُ نَفْسَهُ فِيهَا، فَرُبَّمَا يَنْبَعُثُ [48/a] لَهُ دَاعِيَةٌ ضَعِيفَةٌ فَيَكُونُ نَوَابَهُ بِقَدْرِ رَغْبَتِهِ وَنَبَاتِهِ، وَأَمَّا الطَّاعَةُ عَلَى نِيَّةٍ إِجْلَالِ اللهُ تَعَالَى لاسْتِحْقَاقِهِ الطَّاعَةَ وَالعُبُودِيَّةَ فَلَا يَتَسَيَّرُ لِلرَّاغِبِ فِي الدُّنْيَا، وَهَذَا أَعْرُ النَّبِيَّاتِ وَأَعْلَاهَا كَمَا بَيَّنَّا،

⁹¹ هو أبو يزيد طيفور بن عيسى بن شروسان البسطامي، من أعلام التصوف في القرن الثالث الهجري، يلقب بـ "سلطان العارفين"، لمزيد من المعلومات انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، مؤسسة الرسالة، بيروت 1983، 86/13؛ وطبقات الصوفية لأبي عبد الرحمن السلمي، دار الكتب العلمية، بيروت 2003، ص 67-68؛ وحلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الإصفهاني، دار الكتب العلمية، بيروت 1988، ص 33-42.

⁹² هو الشيخ الزاهد أبو بكر دلف بن جعفر بن يونس الشبلي، ولد في سامراء عام 247 هـ/861 م وتوفي عام 334 هـ/945 م. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 367/15-369؛ وحلية الأولياء لأبي نعيم الإصفهاني، 366/10-375.

⁹³ في الأصل "من" والصحيح ما أثبتناه.

وَلِهَذَا امْتَنَعَ بَعْضُ السَّلَفِ عَنْ جُمْلَةٍ مِنَ الطَّاعَاتِ إِذَا لَمْ يَحْضُرْهُمْ النَّبِيُّ، حَتَّى ابْنُ سِيرِينَ⁹⁴ لَمْ يُصَلِّ عَلَى جَنَازَةِ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ⁹⁵ وَقَالَ: "لَيْسَ تَحْضُرِي نَبِيًّا". وَمَاتَ حَمَّادُ بْنُ أَبِي سُلَيْمَانَ⁹⁶ وَكَانَ أَحَدَ عُلَمَاءِ الْكُوفَةِ فَقِيلَ لِلثَّوْرِيِّ⁹⁷: "أَلَا تَشْهَدُ" فَقَالَ: "لَوْ كَانَ لِي نَبِيٌّ لَفَعَلْتُ". وَقِيلَ لَطَاوُسَ: "أَدْعُ لَنَا" فَقَالَ: "حَتَّى أَحَدَ لَهُ نَبِيٌّ". وَكَانُوا إِذَا سُئِلُوا عَمَلًا مِنْ أَعْمَالِ الْبِرِّ قَالُوا: "إِنْ رَزَقَنَا اللَّهُ تَعَالَى نَبِيًّا فَعَلْنَا". وَكَانُوا لَا يَرُونَ أَنْ يَعْمَلُوا عَمَلًا إِلَّا بِنَبِيٍّ لِعِلْمِهِمْ بِأَنَّ النَّبِيَّ رُوحَ الْأَعْمَالِ وَأَنَّ الْعَمَلَ بِعَزْرِ نَبِيٍّ صَادِقَةٍ رِبَاءٌ وَتَكَلُّفٌ وَهُوَ سَبَبٌ مَقْتٌ لَا قُرْبَ، قَالَ حُجَّةُ الْإِسْلَامِ⁹⁸: "مَنْ حَضَرَتْهُ نَبِيٌّ فِي مُبَاحٍ وَلَمْ يَحْضُرْ لَهُ فِي فَضِيلَةٍ، فَالْمُبَاحُ أَوْلَى، وَأَنْتَقَلَتِ الْفَضِيلَةُ إِلَيْهِ وَصَارَتِ الْفَضِيلَةُ تَقِيصَةً فِي حَقِّهِ لِأَنَّ الْأَعْمَالَ، وَذَلِكَ مِثْلُ الْعَمُوِّ فَإِنَّهُ أَفْضَلُ مِنَ الْإِنْتِصَارِ فِي الظُّلْمِ وَرَمَّا تَحْضُرُهُ نَبِيٌّ فِي الْإِنْتِصَارِ دُونَ الْعَمُوِّ، فَيَكُونُ ذَلِكَ أَفْضَلَ وَمِثْلُ أَنْ يَكُونَ لَهُ نَبِيٌّ فِي الْأَكْلِ وَالشُّرْبِ أَوْ التَّوْمِ كَانَ يُرِيحُ نَفْسَهُ وَيُقَوِّمُهَا⁹⁹ عَلَى الْعِبَادَةِ فِي الْمُسْتَقْبَلِ، وَلَيْسَ يُنْبَعَثُ نَبِيٌّ فِي الْحَالِ لِلصَّوْمِ أَوْ الصَّلَاةِ فَالْأَكْلُ أَوْ التَّوْمُ هُوَ الْأَفْضَلُ لَهُ.

⁹⁴ هو أبو بكر محمد بن سيرين البصري. التابعي الكبير والإمام القدير في التفسير، والحديث، والفقه، وتعبير الرؤيا، والمقدم في الزهد والورع وبر الوالدين، توفي 110هـ/728م بعد الحسن البصري بمائة يوم. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 606/4-622؛ وحلية الأولياء لأبي نعيم الإصفيهاني، 263/2-282.

⁹⁵ هو الحسن بن الحسن البصري (110هـ/728م) إمام وعالم من علماء أهل السنة والجماعة يكنى بأبي سعيد، حفظ القرآن في العاشرة من عمره. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 563/4-588؛ وحلية الأولياء لأبي نعيم الإصفيهاني، 131/2-161.

⁹⁶ هو أبو إسماعيل بن مسلم الكوفي مولى الأشعرين، فقيه وعالم من الكوفة وأصله من أصبهان، وهو شيخ ومعلم الإمام أبو حنيفة النعمان الذي لازمه قرابة الثمانية عشر عاماً أو يزيد حتى وفاته سنة 120 هـ. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 231/5-239.

⁹⁷ هو أبو عبد الله سفيان بن سعيد بن مسروق الثوري التميمي ولد في عام 97 هـ وتوفي عام 161 هـ، شيخ الإسلام، إمام الحفاظ، سيد العلماء العاملين في زمانه، صنف كتاب الجامع، أمير المؤمنين في الحديث. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 229/7-279؛ وحلية الأولياء لأبي نعيم الإصفيهاني، 356/6-393.

⁹⁸ هو أبو حامد محمد الغزالي الطوسي النيسابوري الصوفي الشافعي الأشعري، أحد أهم أعلام عصره وأحد أشهر علماء المسلمين في التاريخ، ومجدد علوم الدين الإسلامي في القرن الخامس الهجري، ولد سنة 450هـ/1058م وتوفي سنة 505هـ/1111م. كان فقيهاً وأصولياً وفيلسوفاً. انظر: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت 1971، 216/4-219؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 322/19-346؛ وطبقات الشافعية الكبرى للسيكي، القاهرة 1964، 87/4-90.

⁹⁹ في الأصل "يقوي" والصحيح ما أثبتناه.

الفائدة الخامسة في حُكْمِ هَمِّ المَعْصِيَةِ وَقَصْدِهَا بِلا عَمَلٍ. اعْلَمَ أَوَّلًا الخَوَاطِرُ الَّتِي تَرِدُ عَلَى القَلْبِ ثَلَاثَةٌ أَقْسَامٌ: قِسْمٌ يَرِدُ بِلا اِخْتِيَارٍ لِلعَبْدِ وَلَا قَبُولٍ مِنْهُ فَلا يَدْخُلُ تَحْتَ التَّكْلِيفِ بِالاتِّفَاقِ، فَلا يُثَابُ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ خَيْرًا لِعَدَمِ النِّيَّةِ وَالِاخْتِيَارِ وَلَا يُؤَاخَذُ بِهِ إِنْ كَانَ شَرًّا لِقَوْلِهِ تَعَالَى (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا) ¹⁰⁰ وَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ [48/b] فِي رِوَايَةِ أَبِي هُرَيْرَةَ حِينَ سُئِلَ: "إِنَّا نَجِدُ فِي أَنْفُسِنَا مَا يَتَعَاظَمُ أَحَدُنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهِ، أَوْ قَدْ وَجَدْتُمُوهُ؟ قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: ذَلِكَ صَرِيحُ الإِيمَانِ" ¹⁰¹. وَفِي رِوَايَةِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، سُئِلَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الوَسْوَسَةِ فَقَالَ: "بَلِّغْ مَحْضَ الإِيمَانِ" ¹⁰² أَخْرَجَهَا مُسْلِمٌ، وَقِسْمٌ هُوَ اعْتِقَادُ الكُفْرِ وَالبِدْعَةِ وَبُؤَاخُذُ العَبْدِ بِهِ بِلا خِلَافٍ، وَالْقِسْمُ الثَّلَاثُ مَا يَرِدُ عَلَى القَلْبِ مَعَ اِخْتِيَارِ العَبْدِ وَقَبُولِهِ، وَلَكِنْ لَا يَعْمَلُ بِهِ وَلَا يَظْهَرُ أَثَرُهُ عَلَى الخَوَارِجِ أَصْلًا لِما نَبَّأَ، فَإِنْ كَانَ خَيْرًا يُثَابُ عَلَيْهِ لِمَا مَرَّ، وَإِنْ كَانَ شَرًّا كَقَتْلِ المُؤْمِنِ بِلا حَقِّ أَوْ زِنَى أَوْ لَوَاطَةِ أَوْ شُرْبِ خَمْرٍ أَوْ تَرْكِ صَلَاةٍ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ، فَإِنْ كَانَ المَانِعُ الخَوْفَ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى مَعَ القُدْرَةِ عَلَيْهِ وَارتِفَاعِ سَائِرِ المَوَانِعِ لَا يُؤَاخَذُ بِهِ أَيْضًا بِلا خِلَافٍ بَلْ يُكْتَبُ لَهُ حَسَنَةٌ، وَإِنْ كَانَ المَانِعُ غَيْرَ ذَلِكَ فَهُوَ مَحَلُّ التَّرَاغُ بَيْنَ العُلَمَاءِ، قَالَ بَعْضُهُمْ لَا يُؤَاخَذُ بِهِ أَيْضًا لِقَوْلِهِ تَعَالَى: (لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) ¹⁰³، فَإِنَّ "اللَّامَ" لِلخَيْرِ فَجَاءَ فِيهَا بِالكَسْبِ الَّذِي لَا يَخْتِاجُ إِلَى تَصَرُّفٍ بِخِلَافِ "عَلَى" فَإِنَّهَا لَمَّا كَانَتْ لِلشَّرِّ جَاءَ فِيهَا بِالكَسْبِ الَّذِي لَا بُدَّ فِيهِ مِنَ التَّصَرُّفِ وَالمُعَالَجَةِ، وَلَمَّا رَوَى البُخَارِيُّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: "يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَرَادَ عَبْدِي أَنْ يَعْمَلَ سَيِّئَةً فَلا تُكْتَبُوهَا عَلَيْهِ حَتَّى يَعْمَلَهَا، فَإِنْ عَمَلَهَا فَكُتِبَتْ بِمِثْلِهَا، وَإِنْ تَرَكَهَا مِنْ أَجْلِي فَكُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةٌ، وَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَعْمَلَ حَسَنَةً فَلَمْ يَعْمَلَهَا فَكُتِبَتْ بِمِثْلِهَا لَهُ حَسَنَةٌ، فَإِنْ عَمَلَهَا فَكُتِبَتْ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِمِائَةٍ" ¹⁰⁴، وَقَالَ بَعْضُهُمْ يُؤَاخَذُ بِهِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: (إِنْ تُبَدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ) ¹⁰⁵، وَلِرِوَايَةِ أَبِي كَبْشَةَ الأَنْمَارِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: "ثَلَاثٌ أُقْسِمُ عَلَيْهِنَّ وَأُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا فَاحْفَظُوهُ، قَالَ: مَا نُقِصَ مَالُ عَبْدٍ مِنْ صَدَقَةٍ، وَلَا ظُلْمٌ [49/a] عَبْدٌ مَظْلَمَةٌ صَبَرَ عَلَيْهَا إِلَّا زَادَهُ اللَّهُ تَعَالَى عِزًّا وَلَا فَتَحَ عَبْدٌ بَابَ مَسْئَلَةٍ

¹⁰⁰ سورة البقرة، 286/2.

¹⁰¹ الحديث في صحيح مسلم، الإيمان، 60.

¹⁰² الحديث في صحيح مسلم، الإيمان، 60.

¹⁰³ سورة البقرة، 286/2.

¹⁰⁴ الحديث في صحيح البخاري، التوحيد، 35.

¹⁰⁵ سورة البقرة، 284/2.

إِلَّا فَتَحَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ بَابَ فَحْرِ أَوْ كَلِمَةً وَمُحَوَّهَا، وَأُحَدِّثُكُمْ حَدِيثًا فَاحْمَطُوهُ، قَالَ: إِنَّمَا الدُّنْيَا لِأَرْبَعَةٍ نَعْرٍ؛ عَبْدٍ رَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى مَالًا وَعِلْمًا فَهُوَ يَتَّقِي فِيهِ رَبَّهُ وَيَصِلُ فِيهِ رَحْمَهُ وَيَعْلَمُ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِ حَقًّا، فَهَذَا بِأَفْضَلِ الْمَنَازِلِ، وَعَبْدٍ رَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى عِلْمًا وَلَمْ يَزُرْقُهُ مَالًا فَهُوَ صَادِقُ النَّيِّةِ يَقُولُ لَوْ أَنَّ لِي مَالًا لَعَمِلْتُ بِعَمَلِ فَلَانٍ فَهُوَ بَيْنَهُمَا سَوَاءٌ، وَعَبْدٍ رَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى مَالًا وَلَمْ يَزُرْقُهُ عِلْمًا يَخْبِطُ فِي مَالِهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا يَتَّقِي فِيهِ رَبَّهُ وَلَا يَصِلُ رَحْمَهُ وَلَا يَعْلَمُ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِ حَقًّا فَهَذَا بِأَخْبَثِ الْمَنَازِلِ، وَعَبْدٍ لَمْ يَزُرْقُهُ اللَّهُ تَعَالَى مَالًا وَلَا عِلْمًا فَهُوَ يَقُولُ لَوْ أَنَّ لِي مَالًا لَعَمِلْتُ فِيهِ بِعَمَلِ فَلَانٍ فَهُوَ بَيْنَهُمَا سَوَاءٌ" ¹⁰⁶، رَوَاهُ أَحْمَدُ وَالتِّرْمِذِيُّ، وَاللَّفْظُ لَهُ، وَقَالَ حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ، وَابْنُ مَاجَةَ وَلَقَطَهُ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "مَثَلُ هَذِهِ الْأُمَّةِ كَمَثَلِ أَرْبَعَةِ نَعْرٍ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا وَعِلْمًا فَهُوَ يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ فِي مَالِهِ يُنْفِقُهُ فِي حَقِّهِ وَرَجُلٌ... إلخ" ¹⁰⁷، وَمِنَ الْقَائِلِ لِهَذَا الْمَذْهَبِ الْإِمَامُ حُجَّةُ الْإِسْلَامِ مُحَمَّدُ الْغَزَالِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: وَالِدَلِيلُ الْقَاطِعِ فِيهِ ¹⁰⁸ مَا رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: "إِذَا التَّقَى الْمُسْلِمَانِ بِسَيِّفِهِمَا فَالْقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ، قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَأْسُ الْمَقْتُولِ؟ قَالَ لِأَنَّهُ أَرَادَ قَتْلَ صَاحِبِهِ" ¹⁰⁹، وَهَذَا نَصٌّ فِي أَنَّهُ صَارَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ بِمُحَرِّدِ الْإِرَادَةِ مَعَ أَنَّهُ قُتِلَ مَظْلُومًا، وَحَمَلَ الْأَحَادِيثَ الدَّالَّةَ عَلَى الْعَفْوِ عَلَى الْقِسْمِ الْأَوَّلِ مِنَ الْخَوَاطِرِ حَيْثُ قَالَ: أَوَّلُ مَا يَرُدُّ عَلَى الْقَلْبِ الْخَاطِرُ كَمَا لَوْ خَطَرَ لَهُ مَثَلًا امْرَأَةً وَأَنَّهَا وَرَاءَ ظَهْرِ فِي الطَّرِيقِ لَوْ التَّمَتَّ إِلَيْهَا لَرَأَاهَا، وَالثَّانِي هَيْجَانُ الرَّغْبَةِ إِلَى التَّنَظَّرِ وَهُوَ حَرَكَةُ الشَّهْوَةِ الَّتِي فِي الطَّبَعِ، وَهَذَا يَتَوَلَّدُ مِنَ الْخَاطِرِ الْأَوَّلِ وَتُسَمِّيهِ مَيْلَ الطَّبَعِ وَيُسَمَّى [49/b] الْأَوَّلُ حَدِيثِ النَّفْسِ، وَالثَّالِثُ حُكْمُ الْقَلْبِ بِأَنَّ هَذَا يَنْبَغِي أَنْ يُفْعَلَ أَيُّ يُنَظَرُ إِلَيْهَا، فَإِنَّ الطَّبَعِ إِذَا مَالَ لَمْ تَنْبَغِ النَّيَّةُ وَالْهَيْمَةُ مَا لَمْ تَنْدَفِعِ الصَّوَارِثُ، فَإِنَّهُ قَدْ يَمْنَعُهُ حَيَاءٌ أَوْ خَوْفٌ مِنَ الْإِلْتِفَاتِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ حَالٍ حُكْمٌ مِنْ جِهَةِ الْعَقْلِ، وَيُسَمَّى هَذَا اِعْتِقَادًا وَهُوَ يَتَّبِعُ الْمَيْلَ، وَالرَّابِعُ تَصْمِيمُ الْعَزْمِ عَلَى الْإِلْتِفَاتِ وَحَزْمِ النَّيَّةِ فِيهِ، وَهَذَا تُسَمِّيهِ هَمًّا بِالْفِعْلِ وَنِيَّةَ الْخَاطِرِ وَقَصْدًا، وَرُبَّمَا يَهْدِمُ بَعْدَ الْجَزْمِ فَيَشْرُكُ الْعَمَلَ وَرُبَّمَا يَعْوُثُهُ عَائِقٌ فَيَتَعَدَّرُ عَلَيْهِ الْعَمَلُ، فَهُنَا أَرْبَعَةُ أَحْوَالٍ لِلْقَلْبِ قَبْلَ الْعَمَلِ، أَمَا الْخَاطِرُ فَلَا يُؤَاخَذُ بِهِ لِأَنَّهُ لَا يَدْخُلُ تَحْتَ الْإِخْتِيَارِ، وَكَذَا الْمَيْلُ وَهَيْجَانُ الشَّهْوَةِ لِأَنَّهُمَا لَا يَدْخُلَانِ أَيْضًا تَحْتَ الْإِخْتِيَارِ، وَهُمَا الْمُرَادَانِ بِقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ:

¹⁰⁶ الحديث في سنن الترمذي، الزهد، 17؛ ومسنده الإمام أحمد بن حنبل، 561/29.

¹⁰⁷ الحديث في سنن ابن ماجه، الزهد، 26.

¹⁰⁸ أي كونه مواخذًا بنبته.

¹⁰⁹ الحديث في مسنده الإمام أحمد بن حنبل، 361/32، 87/34؛ وصحيح البخاري، الإيمان، 22؛ وصحيح مسلم، الفتن، 4.

"عُفِيَ عَنِّي مَا حَدَّثْتُ بِهِ أَنْفُسَهَا"¹¹⁰ فَحَدِيثُ النَّفْسِ خَاطِرٌ يَهْجُسُ فِي النَّفْسِ وَلَا يَتَّبِعُهَا عَزْمٌ عَلَى الْفِعْلِ، وَأَمَّا الْاِعْتِقَادُ فَالْاِخْتِيَارِيُّ مِنْهُ يُؤَاخَذُ بِهِ، وَالْاِضْطِرَّارِيُّ لَا يُؤَاخَذُ بِهِ، وَأَمَّا الْهَمُّ بِالْفِعْلِ فَإِنَّهُ يُؤَاخَذُ بِهِ، إِلَّا أَنَّهُ إِذَا لَمْ يَفْعَلْ نُظِرَ، فَإِنْ تَرَكَهُ خَوْفًا مِنَ اللَّهِ تَعَالَى كُتِبَ لَهُ حَسَنَةٌ لِأَنَّ هَمَّهُ سَيِّئَةٌ، وَامْتِنَاعَهُ حَسَنَةٌ، وَالْهَمُّ عَلَى وَفْقِ الطَّبَعِ لَا يَدُلُّ عَلَى تَمَامِ الْعَقْلَةِ عَنِ اللَّهِ تَعَالَى وَالْاِمْتِنَاعُ بِالْمُجَاهَدَةِ عَلَى خِلَافِ الطَّبَعِ يَخْتَّاجُ إِلَى قُوَّةٍ عَظِيمَةٍ، فَجَدُّهُ فِي مُخَالَفَةِ الطَّبَعِ وَهُوَ الْعَمَلُ لِلَّهِ تَعَالَى أَشَدُّ مِنْ جَدِّهِ فِي مُوَافَقَةِ الشَّيْطَانِ مُوَافَقَةَ الطَّبَعِ فَكُتِبَ لَهُ حَسَنَةٌ وَإِنْ تَعَوَّقَ الْفِعْلُ بِعَاتِقٍ لَا خَوْفًا مِنَ اللَّهِ تَعَالَى كُتِبَ لَهُ سَيِّئَةٌ لِأَنَّ هَمَّهُ فِعْلٌ مِنَ الْقَلْبِ اِخْتِيَارِيٌّ، وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "إِنَّمَا يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى نِيَّاتِهِمْ"¹¹¹، وَنَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّ مَنْ عَزَمَ كَيْلًا عَلَى أَنْ يُصْبِحَ وَيَقْتُلَ مُسْلِمًا أَوْ يَزِيَّ بِاِمْرَأَةٍ فَمَاتَ تِلْكَ اللَّيْلَةَ مَاتَ مُصِرًّا وَيُحْشَرُ [50/a] عَلَى نِيَّتِهِ، وَكَيْفَ لَا يُؤَاخَذُ بِأَعْمَالِ الْقُلُوبِ، وَالْكِبْرُ وَالْعُجْبُ وَالرِّيَاءُ وَالنَّفَاقُ وَالْحَسَدُ مِنْهَا بَلِ السَّمْعُ وَالْبَصَرُ وَالْفَوَاضِلُ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا أَيُّ مِمَّا يَدْخُلُ تَحْتَ اِخْتِيَارِ، وَالْقَلْبُ أَوْلَى لِمُؤَاخَذَتِهِ لِأَنَّهُ الْأَصْلُ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "التَّقْوَى هَهُنَا وَأَشَارَ إِلَى الْقَلْبِ"¹¹². وَمِنْهُ¹¹³ الْإِمَامُ فَخْرُ الدِّينِ الرَّازِيَّ¹¹⁴ رَحِمَهُ اللَّهُ، قَالَ: "لِأَنَّ أَكْثَرَ الْمُؤَاخَذَاتِ إِذَا تَكُونُ بِأَفْعَالِ الْقُلُوبِ لِعَقْدِ الْكُفْرِ وَالْبِدْعِ أَيْضًا، فَأَفْعَالُ الْجَوَارِحِ إِذَا خَلَّتْ

¹¹⁰ الحديث في الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي لأبي الحسن علي بن محمد البغدادي الشهير بالماوردي، تحقيق: محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت 1999، 447/10، وتفسير السمعاني لأبي المظفر منصور بن محمد السمعاني، تحقيق: ياسر بن إبراهيم وغنيم بن عباس، دار الوطن، الرياض 1997، 287/1؛ وإحياء علوم الدين لأبي حامد الغزالي، 42-41/3.

¹¹¹ الحديث في مسند الإمام أحمد بن حنبل، 44/15؛ وسنن ابن ماجه، الزهد، 26.

¹¹² الحديث في مسند الإمام أحمد بن حنبل، 159/13؛ 339/14؛ 374/19؛ 204/27؛ 402/33؛ 408؛ 289/34؛ 269/38؛ وسنن الترمذي، البر والصلة، 18؛ وصحيح مسلم، البر والصلة، 10.

¹¹³ أي من القائل يهَذَا الْمَذْهَبِ.

¹¹⁴ هو محمد بن عمر بن الحسن التيمي البكري الرازي المعروف بفخر الدين الرازي الطبرستاني أو ابن خطيب الري. وهو إمام مفسر شافعي، عالم موسوعي، ألف في العلوم الإنسانية واللغوية والعقلية حتى العلوم البحتة في الفيزياء والرياضيات والطب والفلك. من أهم تصانيفه: التفسير الكبير الذي سماه "مفاتيح الغيب"، و"المحصل" في علم الأصول، و"المطالب العالية" في علم الكلام، و"نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز" في البلاغة، توفي الرازي في مدينة هراة سنة 606 هـ. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 252-248/4؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 501-500/21؛ وطبقات الشافعية الكبرى للسبكي، 96-81/8.

عَنْ أَفْعَالِ الثُّلُوبِ لَا يَتَرْتَّبُ عَلَيْهَا عِقَابُ كَأَفْعَالِ النَّائِمِ وَالسَّاهِي " ¹¹⁵ ، وَقَالَ الْإِمَامُ الْمَازِرِيُّ ¹¹⁶ رَحِمَهُ اللَّهُ: "مَذْهَبُ الْقَاضِي أَبِي بَكْرٍ بْنِ الطَّيِّبِ ¹¹⁷ رَحِمَهُ اللَّهُ إِنَّ مَنْ عَزَمَ عَلَى الْمُعْصِيَةِ بِقَلْبِهِ وَوَطَّنَ نَفْسَهُ عَلَيْهَا أُنْمَ فِي اعْتِقَادِهِ وَعَزَمِهِ، وَيُحْمَلُ مَا وَقَعَ فِي الْأَحَادِيثِ مِنَ الْعَفْوِ عَلَى أَنَّ ذَلِكَ فِيمَنْ لَمْ يُوْطِنْ نَفْسَهُ عَلَى الْمُعْصِيَةِ، وَإِنَّمَا مَرَّ ذَلِكَ بِفِكْرِهِ مِنْ غَيْرِ اسْتِنْفَارٍ، وَيُسَمَّى هَذَا هَمًّا، وَتُفَرَّقُ بَيْنَ الْهَمِّ وَالْعَزْمِ، وَخَالَفَهُ كَثِيرٌ مِنَ الْفُقَهَاءِ وَالْمُحَدِّثِينَ وَأَخَذُوا بِظَاهِرِ الْأَحَادِيثِ، قَالَ الْقَاضِي عِيَّاضُ: "عَامَّةُ السَّلَفِ وَأَهْلُ الْعِلْمِ مِنَ الْفُقَهَاءِ عَلَى مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْقَاضِي أَبُو بَكْرٍ، لَكِنَّهُمْ قَالُوا إِنَّ هَذَا الْعَزْمَ يُكْتَبُ سَيِّئَةً وَلَيْسَتْ ¹¹⁸ الَّتِي هَمَّ بِهَا لِكُونِهِ لَمْ يَعْمَلْهَا وَقَطَعَهُ عَنْهَا قَاطِعٌ غَيْرُ خَوْفِ اللَّهِ تَعَالَى وَالْإِنَابَةِ، لَكِنَّ نَفْسَ الْإِصْرَارِ وَالْعَزْمِ مَعْصِيَةٌ، فَإِذَا عَمِلَهَا كُتِبَ مَعْصِيَةٌ ثَانِيَةً، فَإِنْ تَرَكَهَا خَشْيَةً لِلَّهِ تَعَالَى كُتِبَ حَسَنَةً، فَأَمَّا الْهَمُّ الَّذِي لَا يُكْتَبُ فَهِيَ الْخَوَاطِرُ الَّتِي لَا تُوْطِنُ النَّفْسَ عَلَيْهَا وَلَا يَصْحَبُهَا عَقْدٌ وَلَا نِيَّةٌ وَعَزْمٌ، وَاخْتَارَ هَذَا الْمَذْهَبَ الْإِمَامُ قَاضِيخَانٌ ¹¹⁹ وَصَاحِبُ الْخُلَاصَةِ ¹²⁰ وَالتَّبْرَازِيُّ ¹²¹ حَيْثُ قَالُوا: "مَنْ هَمَّ [50/b] بِمَعْصِيَةٍ وَلَمْ

¹¹⁵ انظر: تفسير الفخر الرازي المشهور بالتفسير الكبير ومفاتيح الغيب لأبي عبد الله محمد بن عمر الملقب بفخر الدين الرازي، دار الفكر، بيروت، 1981، 136/7.

¹¹⁶ هو الشيخ الإمام العلامة البحر المتفتن، أبو عبد الله محمد بن علي بن عمر بن محمد التميمي المازري المالكي، مصنف كتاب "المعلم بفوائد شرح مسلم" ومصنف كتاب "إيضاح المحصول في الأصول"، وله تواليف في الأدب، وكان أحد الأذكياء الموصوفين والأئمة المتبحرين، وله شرح كتاب "التلخين" لعبد الوهاب المالكي في عشرة أسفار، هو من أنفس الكتب. وكان بصيراً بعلم الحديث، ولد سنة 453 هـ - 1061 م، وكانت وفاته سنة 536 هـ - 1141 م. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 285/4؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 104/20-107.

¹¹⁷ هو القاضي أبو بكر محمد بن الطيب بن محمد بن جعفر بن القسم، المعروف بالباقلاني البصري المتكلم المشهور، كان على مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري، توفي سنة 403 هـ بغداد. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 269/4؛ والديباح المذهب في معرفة أعيان علماء المذهب لابن فرحون، دار الكتب العلمية، بيروت 1996، ص363.

¹¹⁸ أَيَّ لَا يُكْتَبُ.

¹¹⁹ هو فخر الدين أبو المحاسن الحسن بن منصور بن محمود الأوزجندي الفرغاني الحنفي المعروف بقاضي خان توفي سنة 592 هـ. كان إماماً كبيراً، وبحراً عميقاً، غواصاً في المعاني الدقيقة، كما يعتبر من أهل الترجيح عند الحنفية. له: الفتاوى، والأمالي، والواقعات، والمحاضر، وشرح الزيادات، وشرح الجامع الصغير، وشرح أدب القضاء للخصاف، وغير ذلك. انظر: الطبقات السنية في تراجم الحنفية لتقي الدين الغزي، تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلوي، دار الرفاعي، القاهرة 1970، 116/4-117؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 231/21-232؛ وتاج التراجم لأبي الفداء زين الدين قاسم بن قطلوبغا السوداني، دار القلم، دمشق 1992، 151/1-152.

يَعَزِّمُ عَلَيْهَا لَا يَكُونُ آثِمًا وَإِنْ عَزَمَ عَلَيْهَا يَكُونُ آثِمًا" ¹²²، وَزَادَ فِي الْبِرَّازِيَّةِ: "هَذَا إِثْمُ الْعَزْمِ لَا إِثْمُ الْعَمَلِ بِالْجَوَارِحِ إِلَّا إِذَا كَانَ أَمْرًا يَتِمُّ بِمُحَرِّدِ الْعَزْمِ كَالْكُفْرِ، الْعِيَادُ بِاللَّهِ تَعَالَى" ¹²³ وَالْإِمَامُ النَّوَوِيُّ حَيْثُ قَالَ: "هَذَا ظَاهِرٌ حَسَنٌ لَا مَرِيدَ عَلَيْهِ" ¹²⁴، وَقَدْ تَطَاهَرَتْ نُصُوصُ الشَّرْعِ بِالْمُؤَاخَذَةِ بِعَزْمِ الْقَلْبِ الْمُسْتَقَرِّ مِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: (اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ) ¹²⁵ الْآيَةِ، وَقَدْ تَطَاهَرَتْ نُصُوصُ الشَّرْعِ وَإِجْمَاعُ الْعُلَمَاءِ عَلَى تَحْرِيمِ الْحَسَدِ وَاجْتِقَارِ الْمُسْلِمِينَ وَإِزَادَةَ الْمَكْرُوهِ بِهِمْ وَعَبَّرَ ذَلِكَ مِنْ أَعْمَالِ الْقُلُوبِ وَعَزَمَهَا، وَالْإِمَامُ الْكِرْمَانِيُّ ¹²⁶ أَيْضًا اخْتَارَ هَذَا حَيْثُ قَالَ: "الْمَشْهُورُ أَنَّهُ لَا يُعَاقَبُ عَلَى الْمَعَاصِي بِمُحَرِّدِ النَّيَّةِ، لَكِنَّ الْحَقَّ إِنَّ السَّيِّئَةَ أَيْضًا يُعَاقَبُ عَلَيْهَا بِمُحَرِّدِ النَّيَّةِ لَكِنَّ عَلَى النَّيَّةِ عَلَى الْفِعْلِ حَتَّى لَوْ عَزَمَ أَحَدٌ عَلَى تَرْكِ الصَّلَاةِ بَعْدَ عِشْرِينَ سَنَةً يَأْتُمُّ فِي الْحَالِ وَيُعَاقَبُ عَلَى الْعَزْمِ لَا عَلَى تَرْكِ الصَّلَاةِ، فَإِنَّ الْفَرْقَ بَيْنَ الْحَسَنَةِ

¹²⁰ هو للشيخ الإمام طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد، البخاري المتوفى سنة 542هـ/1147م، وهو كتاب مشهور معتمد. انظر: الجواهر المضية في طبقات الحنفية، لأبي محمد عبد القادر بن محمد القرشي الحنفي، هجر للطباعة، القاهرة 1993، 276/2؛ وكشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون لحاجي خليفة، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1941، 781/1؛ وهدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا البغدادي، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1951، 430/1.

¹²¹ هو محمد بن محمد بن شهاب بن يوسف الكردي البريقيني الإمام حافظ الدِّين الخوارزمي الشهير بالبرزاني. فقيه حنفي. تنقل في بلاد القرم والبلغار وحج واشتهر. من تصانيفه الجامع الوجيز المشهور بفتاوى البرزانيته، وشرح مُختصر القدوري، ومناقب الإمام أبي حنيفة وغير ذلك. توفي سنة 827هـ/1424م. انظر: الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية لطاشكُتُبُي زادة، دار الكتاب العربي، بيروت، 21/1؛ وهدية العارفين لإسماعيل باشا البغدادي، 185/2؛ والأعلام لخير الدين الزركلي، دار العلم للملايين، بيروت 2002، 45/7.

¹²² انظر: فتاوى قاضيخان لفخر الملة والدين محمود الأوزجندي المطبوع بهامش الفتاوى الهندية في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان للعلامة الهمام مولانا الشيخ نظام، المطبعة الأميرية، بولاق مصر 1310، 429/3.

¹²³ لم أعثر على هذه العبارة في الفتاوى البرزانية ولكن وجدتها في بريقة محمودية في شرح طريقة محمدية وشريعة نبوية في سيرة أحمديّة لأبي سعيد محمد بن محمد الخادمي الحنفي، مطبعة الحنفي، 1348، 113/2.

¹²⁴ انظر: المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج لأبي زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1392، 151/2.

¹²⁵ الحجرات، 12/49.

¹²⁶ هو شمس الدين محمد بن يوسف بن علي بن سعيد الكرمانى. هو عالم بالحديث، توفي سنة 786هـ/1384م. من آثاره "الكواكب الدراري في شرح صحيح البخاري". انظر: الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر العسقلاني، دار الجيل، بيروت 1993، 310/4-311؛ والأعلام لخير الدين الزركلي، 153/7.

وَالسَّيِّئَةُ أَنَّ نِيَّةَ الْحَسَنَةِ يُثَابُ النَّاوي عَلَى الْحَسَنَةِ وَنِيَّةَ السَّيِّئَةِ لَا يُعَاقَبُ عَلَيْهَا بَلْ عَلَى نِيَّتِهَا" ¹²⁷ ، وَهَذَا مَذْهَبُ ثَلَاثٍ مُتَوَسِّطٍ بَيْنَ الْأَوَّلَيْنِ، وَمُحَصَّلُهُ تَفْسِيمُ الْمُتَعَلِّقِ بِالشَّرِّ مِنَ الخَوَاطِرِ إِلَى قِسْمَيْنِ، وَإِلْحَاقِ الْقِسْمِ الْأَوَّلِ بِمَا يَرِدُ بِلاَ اخْتِيَارٍ وَلَا قَبُولٍ مِنَ الْعَبْدِ، وَالثَّانِي إِلْحَاقِ بِالِاعْتِقَادِ، وَبَيَانُهُ أَنَّ مَا وَرَدَ عَلَى الْقَلْبِ مِنْ خَاطِرٍ شَرٍّ وَقِيلَ الْعَبْدُ وَاسْتَحْسَنَهُ وَلَمْ يُنْكِرْهُ وَلَمْ يَكْرَهُهُ إِنْ كَانَ ضَعِيفًا بَحِثْ لَا يَحْمِلُهُ عَلَى مُبَاشَرَةِ الْأَسْبَابِ وَالِدَّوَاعِي، وَلَكِنْ إِنْ اتَّفَقَ لَهُ مِنْ غَيْرِ مَشَقَّةٍ أَوْ خَوْفٍ أَوْ ضَرَرٍ بِفِعْلِهِ فَهُوَ هَمٌّ مَعْمُومٌ عَنْهُ مُرَادٌ بِأَحَادِيثِ الْعَمُو، وَإِنْ كَانَ قَوِيًّا بَحِثْ يَحْمِلُهُ عَلَى مُبَاشَرَةِ الْأَسْبَابِ وَالِدَّوَاعِي فَهُوَ عَزْمٌ مُصَمَّمٌ مُوَآخِذٌ عَلَيْهِ مُرَادٌ بِآيَاتِ الْأَخْذِ وَأَحَادِيثِهِ، فَيَحْصُلُ [51/a] التَّوْفِيقُ بَيْنَ الْأَدِلَّةِ، وَهَذَا أَقْرَبُ مِنَ الْمَذْهَبِ الثَّانِي وَأَرْفَقُ لِلنَّاسِ وَأَنْسَبُ لِأَفْضَلِيَّتِهِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَخَيْرِيَّةِ أُمَّتِهِ أَنْ تَبْتَ أَنَّ الْأُمَّمَ السَّالِفَةَ مُوَآخِذُونَ بِالْقِسْمِ الثَّلَاثِ الْمُتَعَلِّقِ بِالشَّرِّ، هَذَا ثُمَّ يَقُولُ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ وَقَعَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ الْمَذْهَبُ حَقًّا يُظْهِرُ الْجَوَابَ عَنْ دَلَائِلِ الخُصُومِ وَأَجْوِبَتِهِمْ. إِمَّا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: (إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ) ¹²⁸ الْآيَةَ، فَإِمَّا خَمُومٌ عَلَى مَا قَالَ الشَّعْبِيُّ وَعِكْرَمَةُ مِنْ أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ مُتَّصِلَةٌ بِالآيَةِ الْأُولَى ¹²⁹ نَزَلَتْ فِي كِتْمَانِ الشَّهَادَةِ مَعْنَاهُ: "إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَيُّهَا الشُّهُودُ مِنْ كِتْمَانِ الشَّهَادَةِ أَوْ تُخْفُوا الْكِتْمَانَ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ، فَالْإِثْمُ لِتَرْكِ الشَّهَادَةِ الْمَفْرُوضَةِ لَا لِلْعَزْمِ عَلَيْهِ بِمُحَرِّدِهِ، فَصَارَ لِتَرْكِ الصَّلَاةِ، فَلَيْسَ هَذَا بِمَحَلِّ النَّزَاعِ إِذْ هُوَ قَبُولُ خَاطِرٍ شَرٍّ بِلاَ ظُهُورِ آثَرِهِ فِي الْجَوَارِحِ، وَكَفُّ الْجَوَارِحِ عَنِ الْعَمَلِ بِالْفَرَضِ آثَرُ قَبُولِ خَاطِرِ الشَّرِّ، بَلْ هُوَ الْمَعْصِيَةُ فِي الْحَقِيقَةِ، وَقَدْ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْحَدِيثِ: "مَا لَمْ يَعْمَلْ" ¹³⁰ أَوْ تَكَلَّمَ أَوْ عَلَى قَوْلِ مُقَاتِلٍ مِنْ أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي مَنْ يَتَوَلَّى الْكَافِرِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، يَعْنِي وَإِنْ نُعْلِنُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ مِنْ وِلَايَةِ الْكُفَّارِ أَوْ تَسْرُوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ. تَمَّ. أَلْفَهَا ¹³¹ عَيْشِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى تَارِيخَ سَنَةِ 1054 هـ.

¹²⁷ انظر: الكواكب الدراري في شرح صحيح البخاري لشمس الدين الكرمانى، دار إحياء التراث العربى، بيروت 1981، 22-21/1.

¹²⁸ سورة البقرة، 284/2.

¹²⁹ وهي قوله تعالى: (وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آتَمٌ قَلْبُهُ)، البقرة، 283/2.

¹³⁰ الحديث في صحيح مسلم، الإيمان، 59. وكامل الحديث كذلك: "قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: إِذَا تَحَدَّثَ عَبْدِي بِأَنْ يَعْمَلَ حَسَنَةً، فَأَنَا أَكْتُبُهَا لَهُ حَسَنَةً مَا لَمْ يَعْمَلْ، فَإِذَا عَمِلَهَا، فَأَنَا أَكْتُبُهَا بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، وَإِذَا تَحَدَّثَ بِأَنْ يَعْمَلَ سَيِّئَةً، فَأَنَا أَعْرِفُهَا لَهُ مَا لَمْ يَعْمَلْهَا، فَإِذَا عَمِلَهَا، فَأَنَا أَكْتُبُهَا لَهُ بِمِثْلِهَا".

¹³¹ أي الرسالة.

المصادر

- ابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، دار الجيل، بيروت 1993.
- ابن خلكان أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد ، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان ، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت 1971.
- ابن فرحون إبراهيم بن نور الدين، الديباج المذهب في معرفة أعيان علماء المذهب، دار الكتب العلمية، بيروت 1996.
- ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، سنن ابن ماجه ، تحقيق: محمد ناصر الدين الألباني، مكتبة المعارف، الرياض.
- ابن هشام الأنصاري، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت.
- ابن هشام الأنصاري، مغني اللبيب عن كتب الأعراب ، تحقيق: محمد محي ي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت 1991.
- أبو الفداء زين الدين قاسم بن قُطُوبغا السوداني، تاج التراجم، دار القلم، دمشق 1992.
- أبو المظفر منصور بن محمد السمعاني، تفسير السمعاني، تحقيق: ياسر بن إبراهيم وغنيم بن عباس، دار الوطن، الرياض 1997.
- أبو حامد الغزالي، إحياء علوم الدين، دار المعرفة، بيروت.
- أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي ، المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج ، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1392.
- أبو سعيد محمد بن محمد الخادم ي الحنفي، بريقة محمودية في شرح طريقة محمدية وشريعة نبوية في سيرة أحمدية، مطبعة الحنفي، 1348.
- أبو طالب محمد بن علي المكي، قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المرید إلى مقام التوحيد ، تحقيق عاصم إبراهيم الكيالي، دار الكتب العلمية، بيروت 2005.

أبو محمد عبد القادر بن محمد القرشي الحنفي، والجواهر المضية في طبقات الحنفية، هجر للطباعة، القاهرة 1993.

أبو نعيم الإصفهاني، المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، دار الكتب العلمية، بيروت 1996.
أبو نعيم الإصفهاني، مسند الإمام أبي حنيفة رواية أبي نعيم، تحقيق: نظر محمد الفارياي، مكتبة الكوثر، الرياض، 1415.

أبو نعيم الإصفهاني أحمد بن عبد الله، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، دار الكتب العلمية، بيروت 1988.

أحمد بن حنبل، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق شعيب الأرنؤوط وغيره، مؤسسة الرسالة، بيروت 2001.

إسماعيل باشا البغدادي، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين ، دار إحياء التراث العربي ، بيروت 1951.

البيهقي أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي ، السنن الكبرى، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت 2003.

حاجي خليفة، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1941.

الحاكم الكبير أبو أحمد محمد بن محمد النيسابوري الكراييسي ، شعار أصحاب الحديث تحقيق: صبحي السامرائي، دار الخلفاء، الكويت.

الحاكم الكبير أبو أحمد محمد بن محمد النيسابوري الكراييسي ، عوالي مالك رواية أبي أحمد الحاكم ، تحقيق: محمد الحاج الناصر، دار الغرب الإسلامي، 1998.

الحاكم النيسابوري، المستدرك على الصحيحين، دار الكتب العلمية، بيروت 1990.

خير الدين الزركلي، الأعلام، دار العلم للملايين، بيروت 2002.

الذهبي شمس الدين محمد بن أحمد، سير أعلام النبلاء، مؤسسة الرسالة، بيروت 1983.

زين الدين محمد بن علي المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، دار الكتب العلمية، بيروت 1994.

- السبكي تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين، طبقات الشافعية الكبرى، القاهرة 1964.
- السلمي أبو عبد الرحمن محمد بن الحسين، وطبقات الصوفية، دار الكتب العلمية، بيروت 1998.
- السمرقندي أبو الليث نصر بن محمد، تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء والمرسلين، تحقيق: يوسف علي بديوي، دار ابن كثير، دمشق 2000.
- شمس الدين الكرمانلي، الكواكب الدراري في شرح صحيح البخاري، دار إحياء التراث العربي، بيروت 1981.
- طاشكُزُري زَادَة، الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، دار الكتاب العربي، بيروت.
- الطبراني أبو القاسم سليمان بن أحمد، المعجم الكبير، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية، القاهرة 1994.
- العيني أبو محمد بدر الدين محمود بن أحمد، عمدة القاري شرح صحيح البخاري، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- الغزي تقي الدين بن عبد القادر التميمي الداري، الطبقات السننية في تراجم الحنفية، تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلوة، دار الرفاعي، القاهرة 1970.
- فخر الدين الرازي أبو عبد الله محمد بن عمر، تفسير الفخر الرازي المشهور بالتفسير الكبير ومفاتيح الغيب، دار الفكر، بيروت، 1981.
- فخر الملة والدين محمود الأوزجنددي، فتاوى قاضيخان المطبوع بهامش الفتاوى الهندية في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان للعلامة الهمام مولانا الشيخ نظام، المطبعة الأميرية، بولاق مصر 1310.
- القضاعي أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر بن علي بن حكيمون المصري، مسند الشهاب، مؤسسة الرسالة، بيروت 1986.
- الماوردي أبو الحسن علي بن محمد البغدادي، الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي، تحقيق: محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت 1999.
- محمد بن حبان بن أحمد أبو حاتم التميمي، صحيح ابن حبان، مؤسسة الرسالة، بيروت 1993.

النسائي أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني ، السنن الكبرى ، تحقيق: حسن عبد المنعم
شليبي، مؤسسة الرسالة، بيروت، 2001.

Kaynakça

- ‘Aysî Mehmet Efendi, *Rûbu’s-Surûb*, Matbaa-ı Âmira, İstanbul 1253.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu’ayb el-Arnaût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 2001.
- Atâî, *Zeyl-i Şakâiku’n-Nu’mâniyye*, İstanbul 1989.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu’l-Ârifîn Esmâu’l-Muellifîn Âsârü’l-Musannifîn*, Thk. Rifat Bilge, İbnu’l-Emin Mahmûd, MEB, İstanbul 1951
- Baltacı Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- Birgivi Mehmed Efendi, *İm’ânu’l-Enzâr*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1253.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydn Vilayetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şu’arâ, Muerrihîn ve Etibbânın Terâcim Ahvâlî*, Keşişyân Matbaası, İzmir 1324.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Sad. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *Sahib-i Müslim Terceme ve Şerhi*, trc: Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1980.
- Eren Cüneyt – Uzunoglu M. Vecih, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belağat*, Sütun Yayınları, İzmir 2006.
- el-Ezherî Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-Luga* thk. Muhammed Abdusselam Harun, Kahire 1964.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-’Ayn* thk. Mehdî el-Mahzûmî – İbrahim es-Semarrâî, Beyrut 1988.
- Hasan Abbas, *en-Nabvu’l-Vâfî*, Dâru’l-Me’ârif, Kahire 1987.
- el-İsbahânî Ebû Nu’aym, *el-Müsnedu’l-Müstabrec ‘ala’s-Sahîbi’l-İmâm Müslim*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- el-İsfahânî Ebû Nu’aym, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Aşfiyâ*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni’l-Lebîb ‘an Kütübi’l-E’arîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhâmid, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrût 1991.
- İbn Manzûr Muhammed b. Mukrim, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1955.
- el-Kastallânî Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu’s-Sârî li Şerhi Sahîbi’l-Buhârî*, el-Matba’atu’l-Emîriyye, Mısır 1323.
- Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kutubi ve’l-Funûn*, MEB, İstanbul 1971.

Kurt Mustafa, *Arap Dilinde Cer Harfleri*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul 1980.

Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî* thk. Mehmet İşpirli, İstanbul 1989.

et-Taberânî Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr* thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiye, Kahire 1994.

Tokluoğlu Faik, *Tire'de Yetişen Alim-Şâir-Mütefekkir ve Mutasavvıflar*, Râğıb Basımevi, Tire 1959.

Uzunoğlu M. Vecih, "Hz. Peygamber'in Edebî Yönü", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXXII, İzmir 2010.

"Tireli Aşî Mehmet Efendi", *II. Türk Kültüründe Tire Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2006, Tire - İzmir.

Aşî Mehmed Efendi ve el-Münekkabâtu'l-Meşrûba fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.

Aşî Mehmet Efendi Hayati ve Eserleri, *Nüsha Şarkıyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: II, Sayı:6, 2002.